

Titel: Dømmer selv! Til Selvprøvelse Samtiden anbefalet

Citation: "Dømmer selv! Til Selvprøvelse Samtiden anbefalet", i *Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K16*, udg. af Niels Jørgen Cappelørn; Joakim Garff; Johnny Kondrup; Tonny Aagaard Olesen; Steen Tullberg, Søren Kierkegaard Forskningscenteret 2012 . Onlineudgave fra Søren Kierkegaards Skrifter: <https://tekster.kb.dk/text/sks-ds-kom-root.pdf> (tilgået 13. juli 2024)

Anvendt udgave: Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K16

Ophavsret: Materialet er dedikeret til public domain. Husk dog altid at kreditere ophavsmanden.
[Læs CC0-erklæringen](#)

◀ **Dømmer selv! Til Selvprøvelse Samtiden anbefalet** : sml. *Til Selvprøvelse Samtiden anbefalet* (1851), i SKS 13, 31-108.

I trykt udgave: Bind 16 side 147 linje 1

◀ **At blive ædru** : 152,1.

I trykt udgave: Bind 16 side 148 linje 2

◀ **Christus som Forbilledet eller Ingen kan tjene to Herrer** : 199,4.

I trykt udgave: Bind 16 side 148 linje 3

◀ **Verden vil bedrages** : spiller på det lat. udtryk 'mundus vult decipi' ('verden vil bedrages'), der gerne efterfølges af 'decipiatur ergo' ('så lad den da bedrages'), og som har vundet stor udbredelse. I sine heltehistorier (1739) fortæller Holberg, at kardinal G.P. Caraffa (den senere pave Paul IV) »udi en Procession uddelte Velsignelse med Haanden, men med Munden paa samme Tid mumlede idelig disse Ord: Mundus vult decipi, decipiatur!« Jf. *Adskillige store Heltes (...) sammenlignede Historier og Bedrifter* bd. 1, i *Ludvig Holbergs udvalgte Skrifter*, udg. af K.L. Rahbek, bd. 1-21, Kbh. 1804-14; bd. 9, 1806, s. 86. Sml. også A.E. Scribe *Puff eller Verden vil bedrages, Lystspil i 5 Acter*, overs. af N.C.L. Abrahams efter den fr. original, *Le Puff ou mensonge et vérité* (1848), i *Det kongelige Theaters Repertoire*, nr. 167, Kbh. 1849, ktl. U 101 (if. boghandler J.H. Schuboths »Hoved-Journal« anskaffet af SK den 7. april 1849). Fra premieren den 27. marts til den sidste opførsel den 16. okt. 1849 blev lystspillet i alt opført syv gange på Det kgl. Teater.

I trykt udgave: Bind 16 side 149 linje 3

◀ **lukker sin Dør** : allusion til Matt 6,6, hvor Jesus siger: »Men du, naar du beder, gik [gå] ind i dit Kammer og luk din Dør og beed til din Fader, som er i Løndom, og din Fader, som seer i Løndom, skal betale dig aabenbare [på en tydelig måde]« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 149 linje 9

◀ **Børn (...) kunne**: kan.

I trykt udgave: Bind 16 side 149 linje 23

◀ **Min kjere Læser, læs om muligt høit ... Dig atter og atter** : sml. forordet til *Til Selvprøvelse Samtiden anbefalet* (1851), hvor SK skriver: »Min kjere Læser! læs, om muligt, høit! Gjør Du det, lad mig takke Dig derfor; gjør Du det ikke blot selv, bevæger Du ogsaa Andre dertil, lad mig takke dem hver især, og Dig atter og atter! Du vil ved at læse høit stærkest faae Indtrykket af, at Du har ene med Dig selv at gjøre, ikke med mig, der jo er 'uden Myndighed', ei heller med Andre, hvilket vilde være Adspredelse.« SKS 13, 33. Sml. forordet til *Tre opbyggelige Taler* (1843), hvor SK skriver, at bogen søger »hiint velvillige Menneske, der læser høit for sig selv«, SKS 5, 63,12-13; og forordet til »En Leiligheds-Tale«, første afdeling af *Opbyggelige Taler i forskjellig Aand* (1847), hvor SK skriver, at bogen søger »hiin Enkelte, der i Villighed læser langsomt, læser gjentagent, og som læser høit – for sin egen Skyld«, SKS 8, 121,8-10.

I trykt udgave: Bind 16 side 150 linje 3

◀ **1 Peders IV Cap v. 7** : se følgende kommentar.

I trykt udgave: Bind 16 side 151 linje 2

◀ **1 Pet. IV Cap. v. 7. Værer derfor ædrue** : citat fra sidste halvvers af 1 Pet 4,7, som indgår i 1 Pet 4,7b-11, der udgør epistlen til 6. søndag efter påske: »Værer derfor ædrue og aarvaagne til Bønnen. 8. Men haver for alle Ting en inderlig Kiærlighed til hverandre; thi Kiærligheden skal skiule Synders Mangfoldighed. 9. Laaner hverandre gjerne Huus uden Knur. 10. Som Enhver haver faaet en Naadegave, saa [således] tiener hverandre dermed som gode Huusholdere over Guds mangeslags Naade. 11. Taler Nogen i Menigheden, han tale som Guds Ord; tiener Nogen deri, han tiene som af den Formue [evne, kraft], hvilken Gud forlener; at Gud maa æres i alle Ting formedelst JEsu Christum; ham tilkommer Ære og Magt i al Evighed. Amen!« *Forordnet Alter-Bog for Danmark*, Kbh. 1830 [1688], ktl. 381 (forkortet *Forordnet Alter-Bog*), s. 96. I sit eget eksemplar af *Forordnet Alter-Bog*, der findes i Kierkegaard Arkivet på Det Kgl. Bibliotek, har SK oven over epistlen til 6. søndag efter påske skrevet: »ædrue – og dog er Verden just af den Mening, at de Xstne [kristne] ere berusede, man spottede Apostlene og sagde at de vare drukne af ung Vin. Sværmere kaldtes de Xstne« (153,11).

I trykt udgave: Bind 16 side 152 linje 1

◀ **Du er en Aand ... tilbede Dig i Aand og Sandhed** : hentyder til beretningen i Joh 4,7-26 om Jesu samtale med den samaritanske kvinde ved Jakobsbrønden el. Jakobsilden, hvor Jesus siger til hende: »Gud

er en Aand; og de som ham tilbøde, bør det at tilbøde i Aand og Sandhed«, v. 24 (NT-1819). – de (...) **ville:** vil. – de (...) **skulle:** skal.

I trykt udgave: Bind 16 side 153 linje 3

◀ **send da Din Aand i vore Hjerter** : sml. kollekten (indledningsbønnen) til pinsedag: »O HERre JESu Christe, du almægtigste Guds Søn! Vi bede dig, at du vil formedelst dit Ord give din Hellig Aand i vore Hierter, at den kan styre og regiere os efter din Villie, og trøste os i allehaande [alle slags] Fristelser og Ulykker, og ledsage os i din Sandhed imod al Vildfarelse, paa det [så at] vi kunne [kan] blive bestandige i Troen, forfremmes i Kiærlighed og alle gode Gierninger, og med et vist [fast] Haab til din Naade, som du haver med din Død forhvervet [skaffet] os, blive evindeligt salige; du, som regierer med din Fader og den Hellig Aand, een sand Gud, fra Evighed og til Evighed. Amen!« *Forordnet Alter-Bog* (152,1), s. 97f.

I trykt udgave: Bind 16 side 153 linje 5

◀ **A: T:** : andægtige tilhører.

I trykt udgave: Bind 16 side 153 linje 11

◀ **Da Apostlene traadte frem ... »da forfærdedes alle ... fulde af sød Viin.« Apost. Gj. II, 13** : henviser til beretningen i ApG 2,1-13 om pinseunderet med frit citat fra v. 12-13: »Men de [alle de forsamlede jøder af forskellige folkeslag] forfærdedes alle, og tvivlede, og sagde een til den anden: hvad monne dette være? Men Andre spottede, og sagde: de ere fulde af sød Viin« (NT-1819). – **Andre spottede ... fulde af sød Viin:** 152,1.

I trykt udgave: Bind 16 side 153 linje 11

◀ **Kl 9 om Formiddagen** : hentyder til ApG 2,15, hvor Peter i sin tale siger om sine meddisciple: »ikke ere disse drukne, som I mene, det er jo den * tredie Time paa Dagen« (NT-1819); i en note oplyses: »* Klokken 9 Formiddag.«

I trykt udgave: Bind 16 side 153 linje 17

◀ **om Apostelen Peder, den ordførende** : hentyder til ApG 2,14: »Da stod Petrus frem med de Elleve, og opløftede sin Røst, og taledede til dem« (NT-1819). Peters pinseprædiken strækker sig fra v. 14 til v. 36. – **Peder:** el. Peter (hans egl. navn er Simon, mens Peter (NT-1819 bruger den ældre form Peder el. den lat. form Petrus) er et tilnavn (det gr. ord 'pétros', der betyder 'sten', er ikke et alm. gr. navn, men en oversættelse af det aramaiske Kefas, jf. Joh 1,42 (i NT-1819 v. 43)), en af de tolv apostle. Om Jesu kaldelse af fiskeren Peter til at være sin discipel, se Matt 4,18-20. Peter synes at have haft en ledende plads blandt de tolv apostle.

I trykt udgave: Bind 16 side 154 linje 6

◀ **Peder formaner:** »vorder ædrue.« : 152,1.

I trykt udgave: Bind 16 side 154 linje 6

◀ **Verdenslige** : det, som angår, hører til verden; det verdslige.

I trykt udgave: Bind 16 side 154 linje 12

◀ **Gudelighed** : det, som vedrører forholdet til Gud, gudsfrygt, fromhed.

I trykt udgave: Bind 16 side 154 linje 16

◀ **uden** hvad: undtagen.

I trykt udgave: Bind 16 side 154 linje 28

◀ **Fruentimmer** : kvinder.

I trykt udgave: Bind 16 side 154 linje 34

◀ **man veed hvad man har ... ikke hvad man faaer** : ordsprog, optegnet som nr. 1056 i N.F.S. Grundtvig *Danske Ordsprog og Mundheld*, Kbh. 1845, ktl. 1549, s. 39.

I trykt udgave: Bind 16 side 154 linje 34

◀ **falde paa** : få det indfald, finde på.

I trykt udgave: Bind 16 side 155 linje 11

◀ **En Aand, der gjør levende** : hentyder til Joh 6,63, hvor Jesus siger: »Det er Aanden, som levendegjør, Kjødet gavner intet«, og til 2 Kor 3,6, hvor Paulus skriver: »Bogstaven ihjelslaaer, men Aanden levendegjør« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 155 linje 29

◀ **døder** : dræber, ihjelslår.

I trykt udgave: Bind 16 side 155 linje 31

◀ **afdøe** : Det er en central tanke hos Paulus, at mennesket ved Kristus er død fra synden, jf. fx Rom 6,2: »Vi, som ere døde fra Synden, hvorledes skulle [skal] vi endnu leve i den?« (NT-1819). Jf. også 1 Pet 2,24, hvor det siges, at Kristus »selv bar vore Synder paa sit Legeme, paa Træet, paa det [for at] vi, afdøde fra Synden, skulle leve i Retfærdighed« (NT-1819). Jf. endvidere Kol 2,20, hvor Paulus skriver: »Dersom I da ere afdøde med Christo fra Verdens Børne-Lærdom, hvi [hvorfor] besværes I da med Anordninger, som de, der leve i Verden?« (NT-1819). Disse tanker blev inden for dele af mystikken og pietismen skærpet således, at menneskets liv er en daglig afdøen fra synden, fra lysterne og fra verden i selvfornegetelse og fuldstændig løsgørelse fra alt, hvad der har med det timelige, endelige og verdslige at gøre. Herved blev vægten forskudt, fra at mennesket ved Kristus er afdød fra synden (jf. Rom 6,10-11), til at mennesket ved troen også skal afdø fra synden. For SK er det at afdø også »at gjennevide den Smerte, at Gud for En virkelig bliver Aand, hvorved Kjendet [kendetegnet] paa Guds-Forholdet bliver Lidelse.« NB26:40, i SKS 25, 46,34-36.

I trykt udgave: Bind 16 side 155 linje 31

◀ **christeligt er den først Ydmygelse** : formentlig allusion til Luk 14,11, hvor Jesus siger: »hver den, sig selv ophøier, skal fornedres; og hvo [hvem] sig selv fornedr, skal ophøies« (NT-1819), og til Luk 18,14, hvor Jesus siger: »hvo [hvem] sig selv ophøier, skal fornedres, men hvo sig selv fornedr, skal ophøies« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 155 linje 32

◀ **Beandelse** : det at få el. have fået indgivet ånd, begejstring, inspiration.

I trykt udgave: Bind 16 side 155 linje 33

◀ **Og derom ville vi tale, om det: at blive ædru** : En lignende formulering i forskellige variationer anvendes gang på gang af J.P. Mynster som introduktion af temaet for en prædiken, jf. især *Prædikener paa alle Søn- og Hellig-Dage i Aaret*, 3. opl., bd. 1-2, Kbh. 1837 [1823], ktl. 229-230 og ktl. 2191; fx bd. 1, s. 59: »vi ville [vil] denne Gang tale med hverandre / om det store Gode, at være en Christen«; s. 132: »men denne Gang ville vi med hinanden ret betragte / den christelige Taalmodighed«; s. 207: »i det jeg denne Gang taler / om vor Daabs Pagt«; og s. 361: »lader os stræbe at overbevise os om, / at vi alle, eenfoldigen og oprigtigen, skulle [skal] holde os til den samme christelige Tro«; bd. 2, s. 95: »vi maae paaminde om, / at ogsaa Gienvordigheder kunne vorde Fristelser«; s. 340: »Lader os derfor nu overveie, / hvorledes vi skulle fortsætte de hellige Mænds Værk, som have bevirket vor Kirkes Forbedring«; og s. 382: »naar vi tale om / Døden som en Søvn.« - **ville** vi: vil.

I trykt udgave: Bind 16 side 155 linje 35

◀ **anprise** : lovprise, anbefale.

I trykt udgave: Bind 16 side 156 linje 11

◀ **Christus selv, der fordrede ... forlade Alt for at følge ham efter** : hentyder formentlig dels til Jesu udsendelsestale til de tolv disciple i Matt 10,5-42, hvor han siger: »hvo [den] som ikke tager sit Kors, og følger efter mig, er mig ikke værd«, v. 38 (NT-1819). Dels til Matt 16,24, hvor Jesus siger til sine disciple: »vil Nogen komme efter mig [efterfølge mig], han fornægte sig selv, og tage sit Kors, og følge mig« (NT-1819). Dels til Luk 14,26, hvor Jesus siger til skaren, der følger ham: »Dersom nogen kommer til mig, og hader ikke sin Fader, og Moder, og Hustru, og Børn, og Brødre, og Søstre, og tilmed sit eget Liv, han kan ikke være min Discipel« (NT-1819). Der kan også være tænkt på Matt 4,19-20; 9,9; 19,27-29; Mark 2,14; Luk 5,11; Joh 12,26.

I trykt udgave: Bind 16 side 156 linje 12

◀ **give Alt til de Fattige** : hentydning til beretningen i Matt 19,16-22 om den rige, unge mand, der opsøgte Jesus og spurgte ham, hvad han skulle gøre for at få evigt liv. Jesus svarede, at han skulle holde budene; men da den unge mand forsikrede, at dem havde han allerede holdt, sagde Jesus til ham: »vil du være fuldkommen, da gik [gik] hen, sælg, hvad du haver, og giv Fattige det, og du skal have et Liggendefæ [skat]

i Himmelen; og kom, følg mig«, v. 21 (NT-1819). Da den unge mand hørte det, gik han bedrøvet bort, for han var meget rig.

I trykt udgave: Bind 16 side 156 linje 13

◀ **lade være endog at begrave sin afdøde Fader** : sigter til Matt 8,21-22, hvor det fortælles, at da en af Jesu disciple sagde til ham: »Herre! tilsted mig, at jeg først maa gaae hen og begrave min Fader«, svarede Jesus: »følg mig, og lad de Døde begrave deres Døde« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 156 linje 14

◀ **»at naar En vil opføre et Taarn ... til at fuldføre det med.«** : frit citat fra Luk 14,28-30, hvor Jesus siger: »hvo [hvem] iblandt Eder, som vil bygge et Taarn, sidder ikke først, og beregner Bekostningen, om han haver hvad der hører til at fuldføre det med; at ikke, naar han faaer lagt Grundvold, og ei kan fuldende det, alle, som see det, skulle [skal] begynde at spotte ham og sige: Dette Menneske begyndte at bygge, og kunde ikke fuldende det« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 156 linje 16

◀ **vistnok** : visselig, sandelig.

I trykt udgave: Bind 16 side 156 linje 26

◀ **ikke blot Tyve og Røvere ... ikke heller Blødagtige ... indgaae i Himmeriges Rige** : hentyder til 1 Kor 6,9-10, hvor Paulus skriver: »Eller vide I ikke, at de Uretfærdige skulle [skal] ikke arve Guds rige? Farer ikke vild! hverken Skiørlevnere [utugtige], ei heller Afgudsdyrkere, ei heller Hoerkarle, ei heller Blødagtige [kvindagtige], ei heller de, som synde imod Naturen, ei heller Tyve, ei heller Gierrige, ei heller Drankere, ei Skiendegiæste [de der idelig skænder på andre, smæder andre], ei Røvere skulle arve Guds Rige« (NT-1819). – **kunne**: kan.

I trykt udgave: Bind 16 side 156 linje 27

◀ **naar engang Regnskabet bliver gjort op** : hentyder til forestillingen om, at menneskene på dommens dag skal aflægge regnskab for Gud og Gud gøre regnskabet op; en forestilling, der findes udtrykt flere steder i NT, fx i Matt 12,36; Rom 9,28; 1 Pet 4,5. Se også Matt 25,31-46 om verdensdommen.

I trykt udgave: Bind 16 side 156 linje 29

◀ **Menneskeslægtens Utallige** : de utallige mennesker i menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 16 side 156 linje 30

◀ **knibsk** : (især om ung pige): afvisende og kølig over for tilnærmelser, kort for hovedet, spids i sine svar.

I trykt udgave: Bind 16 side 157 linje 4

◀ **Vistnok** : rigtignok, sandt nok.

I trykt udgave: Bind 16 side 157 linje 14

◀ **det (...) er saa**: forholder sig således.

I trykt udgave: Bind 16 side 157 linje 25

◀ **Begjeringer** : fordringer, ønsker, krav.

I trykt udgave: Bind 16 side 157 linje 26

◀ **ligger under** : bukker under.

I trykt udgave: Bind 16 side 157 linje 31

◀ **det Mislige** : det betænkelige, det tvivlsomme, det prekære.

I trykt udgave: Bind 16 side 157 linje 33

◀ **de skulle**: skal.

I trykt udgave: Bind 16 side 157 linje 34

◀ **tage (...)** forfængeligt : misbruge på en letfærdig måde, vanhellige.

I trykt udgave: Bind 16 side 157 linje 35

◀ **skrække (...)** tilbage : skræmme tilbage, afskrække.

I trykt udgave: Bind 16 side 157 linje 36

◀ **Alt er muligt for Gud** : allusion til Matt 19,26, hvor Jesus siger: »for Gud ere alle Ting muelige« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 158 linje 13

◀ **formastelig** : dumdristig, hovmodig, bespottelig.

I trykt udgave: Bind 16 side 158 linje 14

◀ **hiint hundredhovede Uhyre ... vogtede Indgangen til de Dødes Rige** : hentyder til Cerberus el. Kerberus, if. gr. mytologi et grusomt uhyre med mange (tre, 50 el. 100) hoveder, der bevogtede porten til Hades og holdt opsyn med, at ingen forlod underverdenen. Sml. fx artiklen »Cerberus« i *Paul Fr. A. Nitsch neues mythologisches Wörterbuch*, 2. udg. ved Fr. G. Klopfer, bd. 1-2, Leipzig og Sorau 1821 [1793], ktl. 1944-1945; bd. 1, s. 486.

I trykt udgave: Bind 16 side 158 linje 17

◀ **ingen Fugl fløi over det døde Hav** : hentyder til den opfattelse, at ingen fugle fløj over Det døde Hav (i GT kendt som Salthavet), fordi man mente, at luften var giftig over denne salte indsø, beliggende i forlængelse af Jordanfloden SØ for Jerusalem.

I trykt udgave: Bind 16 side 158 linje 18

◀ **ikke at friste Gud** : hentyder formentlig til Jak 1,13-14: »Ingen sige, naar han fristes: jeg fristes af Gud; thi Gud fristes ikke af det Onde, men han frister heller Ingen. Men Hver fristes, naar han drages og lokkes af sin egen Begierlighed« (NT-1819). Sml. også Matt 4,7, hvor Djævelen ude i ørkenen frister Jesus, der afviser ham med ordene: »du skal ikke friste Herren din Gud« (NT-1819). – **friste Gud**: udæske, udfordre Gud, sætte Guds magt på prøve.

I trykt udgave: Bind 16 side 158 linje 27

◀ **Troes-Heltene og Martyrerne og Sandheds-Vidnerne** : hentyder til dem, der i de første århundreder e.Kr. blev forfulgte pga. deres kristne tro og bekendelse; under disse forfølgelser blev mange fængslet, nogle pisket, mens andre led martyrdøden ved at blive smidt for vilde dyr, brændt på et bål, halshugget el. korsfæstet, se fx skildringerne i *Kirkens Historie gennem de tre første Aarhundreder af Eusebius*, overs. af C.H. Muus, Kbh. 1832, ktl. U 37, 4. bog, kap. 15-17, s. 204-223; 5. bog, kap. 1-4, s. 248-273; 6. bog, kap. 1-5, s. 329-340, og kap. 39-42, s. 383-397; 7. bog, kap. 15, s. 434-436; 8. bog, kap. 6-13, s. 492-513; og 9. bog, kap. 6, s. 541f., og kap. 10, s. 565.

I trykt udgave: Bind 16 side 158 linje 28

◀ **Alt, hvad der er Kjød og Blod imod** : I NT er 'kød og blod' fast udtryk som betegnelse for mennesket, jf. fx Matt 16,17; 1 Kor 15,50; Gal 1,16; Ef 6,12.

I trykt udgave: Bind 16 side 158 linje 31

◀ **i Form af Indrømmelse ... hvorledes det hænger sammen med ham** : sml. udgiverens forord til *Indøvelse i Christendom* (195,23).

I trykt udgave: Bind 16 side 158 linje 32

◀ **lader sig (...) ikke nøie hermed** : stiller sig ikke tilfreds hermed.

I trykt udgave: Bind 16 side 158 linje 36

◀ **Dogma** : af gr., dogme, trossætning, læresætning.

I trykt udgave: Bind 16 side 159 linje 2

◀ **vi (...) kunne**: kan.

I trykt udgave: Bind 16 side 159 linje 3

◀ **understaae mig** : forstå mig i, vove, driste mig til.

I trykt udgave: Bind 16 side 159 linje 8

◀ **underfundig** : listig, snedig, især hvad angår det at snige sig uden om anstrengelser og forpligtelser.

I trykt udgave: Bind 16 side 159 linje 9

◀ **Christendommen afskyer Hoer, Mord, Tyverie** : 156,27. Se også Matt 15,19-20: »af Hiertet udkomme onde Tanker, Mord, Hoer, Skiørlevnet [løbsagtighed, utugt], Tyverier, falske Vidnesbyrd, Bespottelser. Disse ere de Ting, som gjør Mennesket ureent« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 159 linje 18

◀ **Alt hvad der forresten kan besmitte et Menneske** : se foregående kommentar. Sml. også Jak 1,27: »En reen og ubesmittet Gudsdyrkelse for Gud og Faderen er denne, at besøge Faderløse og Enker i deres Trængsel, at bevare sig selv ubesmittet af Verden« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 159 linje 19

◀ **det Lystelige** : det, som vækker behag, det herlige, det dejlige.

I trykt udgave: Bind 16 side 160 linje 3

◀ **Christendommen gjør Alt nyt** : allusion til 2 Kor 5,17, hvor Paulus skriver: »dersom Nogen er i Christo, da er han en ny Skabning: det Gamle er forbiganget, see, Alt er blevet nyt« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 160 linje 19

◀ **Vi ville**: vil.

I trykt udgave: Bind 16 side 160 linje 31

◀ **leve hen** : henleve, tilbringe livet.

I trykt udgave: Bind 16 side 160 linje 35

◀ **Kjendskab til Godt og Ondt** : formentlig allusion til syndefaldsberetningen i 1 Mos 3 om Adam og Eva, der trodser Guds forbud og spiser af træet til kundskab om godt og ondt. Se også Rom 7,18-19, hvor Paulus skriver: »Villien har jeg vel, men at udrette det Gode formaaer jeg ikke; thi det Gode, som jeg vil, det gjør jeg ikke; men det Onde, som jeg ikke vil, det gjør jeg« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 161 linje 17

◀ **dybere Selv** : sml. den lange passage i talen »At trænge til Gud er Menneskets høieste Fuldkommenhed« i *Fire opbyggelige Taler* (1844) om forholdet ml. 'det første Selv' og 'det dybere Selv', hvor også 'det sandsynlige' spiller ind, i SKS 5, 305-310.

I trykt udgave: Bind 16 side 161 linje 29

◀ **er dette (...) saa** : forholder dette sig således.

I trykt udgave: Bind 16 side 162 linje 12

◀ **sandseligt** : sansemæssigt, fysisk set.

I trykt udgave: Bind 16 side 162 linje 12

◀ **Svimmel** : svimmelhed.

I trykt udgave: Bind 16 side 162 linje 22

◀ **Den, der fra et høit Sted skuer ned i Dybet** : sml. følgende passage i § 2 i kap. 2 i *Begrebet Angest* (1844), i SKS 4, 365: »Den, hvis Øie kommer til at skue ned i et svælgende Dyb, han bliver svimmel. Men hvad er Grunden, det er ligesaa meget hans Øie som Afgrunden; thi hvis han ikke havde stirret ned.«

I trykt udgave: Bind 16 side 162 linje 27

◀ **fra det lavere Sted ... et uendeligt Rum, hvor Intet standser Blikket** : sml. følgende passage i § 2 i kap. III i *Bogen om Adler* (1846-47): »Man har, physiologisk rigtigt, gjort opmærksom paa, at Svimmelhed

fremkommer naar Øiet intet fast Punkt har at hvile sig paa. Derfor bliver man svimmel ved at see ned fra et høit Taarn, thi idet Blikket styrter sig ned, finder det ikke Grændsen, Begrændsningen. Af en lignende Grund bliver man svimmel paa Søen, fordi Alt ideligen forandrer sig saa der igjen ingen Grændse og Begrændsning er. En Læge har etsteds forklaret, at det var Søsyege de franske Soldater døde af i Rusland fremkaldt ved, at der intet var for Øiet i det uendelige Vide.« SKS 15, 234. Sml. *Af en endnu Levendes Papirer* (1838), i SKS 1, 28,5-7.

I trykt udgave: Bind 16 side 162 linje 28

◀ **blive til Intet - for Gud** : sml. følgende passage i nr. I i *Lilien paa Marken og Fuglen under Himlen. Tre gudelige Taler* (1849), i SKS 11, 16f.: »Du skal i dybeste Forstand gjøre Dig selv til Intet, blive til Intet for Gud, lære at tie«.

I trykt udgave: Bind 16 side 163 linje 2

◀ **»til en vis Grad«** : vending, SK ofte anvender som udtryk for det ikke at ville fuldt og helt, men (tvesindet) kun delvist, halvhjertet, se fx følgende passus i »En Leiligheds-Tale«, første afdeling af *Opbyggelige Taler i forskjellig Aand* (1847): »I Grunden er dette Udtrykket for al Tvesindethed i Forhold til det Gode, at den kun vil det til en vis Grad«, SKS 8, 172,32f. Se også *Indøvelse i Christendom* (1850), i SKS 12, 72, 114 og 119. Se desuden følgende passage i journaloptegnelsen NB17:70, fra april 1850: »Den som ikke indlader sig med Gud paa den absolute Hengivenheds Maade, han indlader sig heller ikke med Gud. I Forhold til Gud kan man ikke: til en vis Grad indlade sig, thi Gud er just Modsætningen til alt Dette, som er til en vis Grad.« SKS 23, 215,21-26. Se endvidere journaloptegnelsen NB18:4, fra maj 1850, hvor SK under overskriften »'Standning' som fornøden for at blive opmærksom paa Xstd [kristendommen] og for at blive Xsten [kristen]« skriver: »I levende Live frygter det naturlige Msk. [menneske] ikke Døden mere end han frygter Standningen. Nu, Døden og Standningen have ogsaa meget tilfælles. Standningen er som naar Fisken tages op af Vandet og skal aande i Luften. (...) Og det Grændseløse frygter atter det naturlige Msk. som han frygter Døden. Det Grændseløse, det Uendelige, det Eviges Stillestaaen i Standningen det er ligesom at omkomme for Den, hvis Element er 'til en vis Grad'.« SKS 23, 256,10-20. Se tillige journaloptegnelsen NB20:28, fra juli 1850, hvor SK skriver: »Forsøg det da, sæt en af det Christeliges Qvalitet mærket Handling ind i Livet, og Du skal vel see Collision. Denne Verden ligger i lutter Relativitet - og det Xstliges Qvalitet er det Absolute: en saadan Handling maa paa Liv og Død collidere med Virkeligheden. Vistnok [sandt nok] kan intet Msk. end ikke en Apostel i den Grad bære det Absolute idet han sætter det ind, saa det at bære det er at være det - hvorfor ogsaa da det skete, Alt brast, Templets Forhæng, Gravene [jf. Matt 27,51-53], hele Tilværelsen, al denne Relativitet - men desuagtet vil Collisionen blive livsfarlig. / Men Sagen er, en Handling væsentlig mærket af det Christeliges Qvalitet sees der maaskee ikke een af i hver Generation; det bliver dog kun saadan til en vis Grad, og saa bliver Collisionen ogsaa derefter.« SKS 23, 408,20-32.

I trykt udgave: Bind 16 side 163 linje 9

◀ **Tørvebonde** : bonde der fremstiller og handler med tørv og evt. også selv transporterer dem til byen for at sælge dem.

I trykt udgave: Bind 16 side 163 linje 23

◀ **Droskekudsk** : droschekusk, hyrekusk.

I trykt udgave: Bind 16 side 163 linje 24

◀ **Postkarl** : post(vogns)kusk.

I trykt udgave: Bind 16 side 163 linje 24

◀ de **ville**: vil.

I trykt udgave: Bind 16 side 163 linje 25

◀ **Kongens Kudsk** : den kusk, der kører kongens karet. Sml. beskrivelsen i nr. III i *Til Selvprøvelse Samtiden anbefalet* (1851) af, hvorledes den kgl. kusk kører et spand heste efter kuskens forstand og ikke efter hestenes, i SKS 13, 106,15-22.

I trykt udgave: Bind 16 side 163 linje 26

◀ **mægtede** : magtede, formåede.

I trykt udgave: Bind 16 side 164 linje 3

◀ **hvo** : hvem.

I trykt udgave: Bind 16 side 164 linje 8

◀ **ædru og tillige ... vaagen** : henviser til 1 Pet 4,7b (152,1).

I trykt udgave: Bind 16 side 164 linje 30

◀ **vi have jo tusind Præster** : omtrent antallet af præster ved de da. kirker. If. registrene i *Geistlig Calender for Aaret 1848*, Kbh. [1848, afsluttet den 18. jan. 1848], ktl. 378, var der o. 890 hovedsogne i kongeriget Danmark (dvs. uden hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg) og o. 1.050 ansatte præster, herunder biskopper og provster; hertil kom o. 120 personlige kapellaner.

I trykt udgave: Bind 16 side 165 linje 25

◀ **forsøges** : (hårdt) prøves.

I trykt udgave: Bind 16 side 166 linje 14

◀ **jeg er jo ogsaa theologisk Candidat** : SK tog theologisk embedseksamen den 3. juli 1840 og blev således theologisk kandidat.

I trykt udgave: Bind 16 side 166 linje 20

◀ **»En theologisk Candidat« - »søger«** : sml. hertil journaloptegnelsen NB19:76, fra juni 1850, hvor SK under overskriften *»At søge først Guds Rige«* skriver: *»Exempel paa det strax i første Øieblik at gjøre sin Stræben commensurabel for [ensartet el. foreneligt med] endeligt τέλος [gr. (télos), mål, formål]. Naar En vil virke ved at forkynde Xstd [kristendom], og denne Stræben da strax i første Øieblik bliver ham commensurabel for det Endelige fE. hvilket Præstekald han nu skal søge, om helst i en Kjøbstad eller paa Landet, om i saa Fald helst i Jylland eller Sjælland, for naar han saa først har faaet et saadant Levebrød, at prædike freidigt om, at et Msk. [menneske] skal først søge Guds Rige.«* SKS 23, 379,17-25.

I trykt udgave: Bind 16 side 166 linje 23

◀ **Guds Rige (Mtth: VI, 33.)** : 167,27.

I trykt udgave: Bind 16 side 166 linje 26

◀ **et Levebrød** : 167,5.

I trykt udgave: Bind 16 side 166 linje 27

◀ **fast** : næsten, omtrent.

I trykt udgave: Bind 16 side 166 linje 27

◀ **i Retning af** : med henblik på, med sigte på.

I trykt udgave: Bind 16 side 166 linje 28

◀ **forraadende** : afslørende, røbende.

I trykt udgave: Bind 16 side 166 linje 28

◀ **render (...) fra Herodes til Pilatus** : talemåde for at løbe forgæves rundt el. fra det ene til det andet sted. Talemåden har sin baggrund i Luk 23, hvor det fortælles, hvordan Jesus føres til Pilatus, af denne til Herodes og så til Pilatus igen, mens ingen af dem ser sig i stand til at dømme ham. Optegnet i E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* bd. 1-2, Kbh. 1879; bd. 1, s. 665.

I trykt udgave: Bind 16 side 166 linje 29

◀ **anbefaler sig baade hos Ministeren og Secretairen** : Når et gejstligt embede var bekendtgjort i *Departementstidenden* som ledigt, skulle ansøgning inden seks uger indgives til biskoppen i det pågældende stift, som derefter indsendte den med sin udtalelse til kultusministeren (dvs. ministeren for kirke- og skolevæsenet); endelig indstillede kultusministeren til kongen, til hvem kaldet burde gives.

I trykt udgave: Bind 16 side 166 linje 30

◀ **stemplet Papir** : papir med påtrykt stempel el. påklistret stempelmærke, som brugtes til udfærdigelse af stempelplichtige dokumenter, der således blev juridisk bindende, jf. forordning af 3. dec. 1828.

I trykt udgave: Bind 16 side 166 linje 31

◀ **Skriftens Ord bekræftede: »søger, saa skulle I finde«** : forkortet citat fra Matt 7,7, hvor Jesus siger: »Beder, saa skal Eder gives; søger, saa skulle [skal] I finde; banker [paa], saa skal Eder oplades [der lukkes op for jer]« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 167 linje 1

◀ **et lille Kald** : se følgende kommentar.

I trykt udgave: Bind 16 side 167 linje 2

◀ **gjør sig nærmere bekendt med sit Kalds Indtægter** : sml. journaloptegnelsen NB20:97, fra aug. 1850, hvor SK skriver: »En Mand søger et Præstekald. Det er utroligt saa meget der undersøges og ingenlunde udendvidere forudsættes angaaende Indtægter, Præstegaard o: s: v:«, SKS 23, 445,13-15. I købstæderne havde borgerne pligt til at yde præsten et pålignet beløb, kaldt 'præstepenge', mens bønderne i landsognene tilsvarende skulle betale præsten en vis procentdel af deres animalske produkter og især af deres korn, kaldt 'tiende'. Størrelsen af denne betaling blev fastsat af Kirke- og Undervisningsministeriet. På kirkens højtidsdage kunne menighedens medlemmer betale deres præst en frivillig pengegave, kaldt 'offer'. I en vis udstrækning modtog præsten endvidere 'accidenser', dvs. vederlag for at forrette kirkelige handlinger som brudevielse, barnedåb, konfirmation og begravelse. Dertil kom i købstæderne en huslejegodtgørelse, mens præsterne på landet havde indtægter fra de dem tillagte jorder og gårde. Alt taget i betragtning havde de københavnske præster en større indtjening end præsterne i provinsen; men generelt set varierede indtægterne meget fra embede til embede, ligesom de jorder, der hørte til præstegårdene, varierede i omfang og bonitet fra sogn til sogn. En komplet oversigt findes i Bloch Suhr *Kaldslexicon, omfattende en Beskrivelse over alle danske geistlige Embeder i alfabetsorden*, Kbh. 1851, ktl. 379.

I trykt udgave: Bind 16 side 167 linje 5

◀ **opdager han ... det er et Par hundrede Daler mindre end ... troet** : sml. journaloptegnelsen NB12:185, fra sept. 1849, hvor SK skriver: »Tag endog blot denne skikkelige Fyr: Tryde. Han ordinerer Kofoed-Hansen, og declamerer rørt om, at i disse Tider maa Herrens Tjener ganske særligen betænke: at det gjælder Ens Liv. Jo, jeg takker, Tryde han vilde – dersom! Og nu det ypperlige ved Historien. Det er notorisk, at Kofoed-Hansen havde indleveret en Ansøgning om at maatte træde tilbage, og hvorfor? fordi Embedet var et Par hundrede Daler mindre end han havde tænkt. Og det veed Tryde. Jeg gjør ingen Indvendinger mod Kofoed-Hansen, han er jo ikke Den, der taler i saa høie Toner, men Tryde. Hvor er det muligt Andet end at hele Menigheden maa demoraliseres.« SKS 22, 257,14-23. Den da. teolog Hans Peter Kofoed-Hansen, der var blevet cand.theol. i 1837 og siden da havde fungeret som adjunkt ved Odense Katedralskole, blev den 24. juni 1849 udnævnt til residerende kapellan ved Vor Frelsers Kirke på Christianshavn (jf. *Departementstidenden*, nr. 43, den 28. juni 1849, s. 583), den 17. aug. samme år ordineret af biskop J.P. Mynster i Vor Frue Kirke i København og den 9. sept. samme år indsat (ikke ordineret) af stiftsprovst E.C. Tryde i Vor Frelsers Kirke (jf. *Berlingske Tidende*, nr. 213, den 8. sept. 1849: »Hr. Stiftsprovst Tryde indsætter H. Kofod Hansen til residerende Capellan ved vor Frelsers Kirke. Hr. Kofod Hansen holder sin Tiltrædelsesprædiken«). Se P.P. Jørgensen *H.P. Kofoed-Hansen (Jean Pierre) med særligt Henblik til Søren Kierkegaard*, Kbh. 1920, s. 431ff.

I trykt udgave: Bind 16 side 167 linje 6

◀ **biløbigt** : sideløbende.

I trykt udgave: Bind 16 side 167 linje 10

◀ **indgaae med** : indgive.

I trykt udgave: Bind 16 side 167 linje 13

◀ **indsættes af Provsten** : 167,6.

I trykt udgave: Bind 16 side 167 linje 15

◀ **holde Tiltrædelsestale** : el. tiltrædelsesprædiken (167,6).

I trykt udgave: Bind 16 side 167 linje 15

◀ **ikke uden Blik paa Verdenshistorien** : sigter til en provst med tilknytning til N.F.S. Grundtvig, der både som teolog og historiker indgående beskæftigede sig med verdenshistorien.

I trykt udgave: Bind 16 side 167 linje 16

◀ **de Ord af Apostelen: ... forladt alle Ting for at følge Dig** : frit citat fra Matt 19,27, hvor apostlen Peter (154,6) siger til Jesus: »see, vi have forladt alle Ting, og fulgt dig; hvad skulle [skal] da vi have?« (NT-

1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 167 linje 19

◀ **Ordets Tjener** : fast betegnelse for en præst (jf. Luk 1,2 og ApG 6,4).

I trykt udgave: Bind 16 side 167 linje 21

◀ **Hans Højærv.** : Hans Højærværdighed. Til de enkelte rangklasser i rangforordningen af 14. okt. 1746 (med ændringer ved bekendtgørelse af 12. aug. 1808) var knyttet særlige tiltaleformer, if. hvilke 'Højærværdighed' indgik i titulaturen for den højere og højeste gejstlighed, placeret i 2. til 6. rangklasse, således både Sjællands biskop og Københavns sognepræster, hofprædikanter og teologiske doktorer m.fl. Jf. »Titulaturer til Rangspersoner i alfabetisk Orden« i C. Bartholin *Almindelig Brev- og Formularbog* bd. 1-2, Kbh. 1844, ktl. 933; bd. 1, s. 49-56.

I trykt udgave: Bind 16 side 167 linje 23

◀ **kunne** vi: kan.

I trykt udgave: Bind 16 side 167 linje 24

◀ **Dagens Evangelium ... søger først Guds Rige** : sigter til Matt 6,24-34, der er evangelieteksten til 15. søndag efter trinitatis (199,17), jf. især v. 33: »søger først Guds Rige og hans Retfærdighed, saa skulle og [skal også] alle disse Ting tillægges Eder [gives jer i tilgift]«, *Forordnet Alter-Bog* (152,1), s. 148. – I 1849 faldt 15. søndag efter trinitatis den 16. sept.

I trykt udgave: Bind 16 side 167 linje 27

◀ **selv Biskoppen ... siger »det var en fortræffelig Prædiken ... virkelig Taler.«** : Hvorvidt biskop J.P. Mynster var tilstede ved H.P. Kofoed-Hansens indsættelse i Vor Frelsers Kirke (167,6) og udtalte sig om hans prædiken, er ikke verificeret.

I trykt udgave: Bind 16 side 167 linje 32

◀ vi først **skulle**: skal.

I trykt udgave: Bind 16 side 168 linje 6

◀ **betrygget** : sikret.

I trykt udgave: Bind 16 side 168 linje 13

◀ **ret** høitidelig: virkelig, for alvor.

I trykt udgave: Bind 16 side 168 linje 18

◀ **der forbyder at sværge** : hentyder til Matt 5,34, hvor Jesus siger: »Men jeg siger Eder, at I skulle [skal] aldeles ikke sværge« (NT-1819). Se også Matt 5,37, hvor Jesus siger: »Men Eders Tale skal være ja, ja, nei, nei; men hvad der er over dette, er af det Onde« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 168 linje 19

◀ **sværger han ved at lægge Haanden paa den Bog** : hentyder formentlig til præsteløftet, se »*Juramentum, quod in timore Domini præstabunt, qvi muneri Ecclesiastico initiabuntur*« (»Eden, som i frygt for Herren skal aflægges af dem, der skal indvies til et kirkeligt embede«) i *Dannemarks og Norges Kirke-Ritual*, Kbh. 1762 [1685], som stadig var gældende på SKs tid, s. 379-381.

I trykt udgave: Bind 16 side 168 linje 21

◀ blive **aabenbart**: synligt, tydeligt.

I trykt udgave: Bind 16 side 169 linje 4

◀ **svingle** : rave, dingle, vakle.

I trykt udgave: Bind 16 side 169 linje 9

◀ **Adam skjulte sig mellem Træerne** : hentyder til beretningen i 1 Mos 3 om syndefaldet, hvor det fortælles om Adam og Eva: »Og de hørde Guds HERRENS Røst, som gik i Haven, der [da] Dagen var luftig; da skjulte Adam og hans Hustru sig for Guds HERRENS Ansigt iblandt Træerne i Haven«, v. 8 (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 16 side 169 linje 12

◀ **Tyvesprog** : indforstået sprog, som bruges af tyve og indsatte for at kunne føre hemmelige samtaler i andres påhør; klikesprog, jargon. Her også om et sprog, man bruger til at fordreje el. lyve med.

I trykt udgave: Bind 16 side 169 linje 17

◀ **gjør (...) aabenbart** : afslører.

I trykt udgave: Bind 16 side 169 linje 25

◀ **kniber sig langs med Husene**: sniger sig langs med, holder sig tæt ind til.

I trykt udgave: Bind 16 side 169 linje 27

◀ **det er** : det vil sige.

I trykt udgave: Bind 16 side 170 linje 10

◀ **udbrændte til Aand** : omdannede under påvirkning af ild til ånd (idet forudsættes, at ånd er ild, jf. ApG 2,3). Måske alluderes der til følgende passage i J. Baggesens digt »Min Gienganger-Spøgg, eller den søde Kniv« (1814), hvor det hedder: »Død, borte, glemmt – i Graven vel forvaret – / I Skærsild udbrændt reent til Aand – / Og fri for alle Kjødets Baand, / Som Gienfærd af sig selv, forklaret – / Tilintetgiort«, *Jens Baggesens danske Værker*, udg. af forfatterens sønner og C.J. Boye, bd. 1-12, Kbh. 1827-32, ktl. 1509-1520; bd. 6, 1829, s. 144. I en senere journaloptegnelse, NB32:122, fra okt. el. nov. 1854, med overskriften »Ild er jeg kommen at kaste paa Jorden« (jf. Luk 12,49), skriver SK med reference til ApG 2,3, at »Aand er Ild«, og fortsætter: »Aand er Ild. Derfor er Sprogbrug at udbrænde til Aand (hos Baggesen: 'udbrændt til Aand['].)« SKS 26, 211,4f.

I trykt udgave: Bind 16 side 170 linje 11

◀ **holder sin Forstaaen ... sig fra Livet ... ikke lader den ... faae Magt over En** : sml. journaloptegnelsen NB22:114, fra jan. 1851, hvor SK skriver: »Aand / er: hvad Magt et Mskes [menneskes] Erkjendelse øver over hans Liv. / Den, der med en maaskee urigtig Forestilling om Gud, dog efterkommer hvad Selvfornegtelse, denne urigtige Forestilling fordrer af ham, har mere Aand end Den, der maaskee endog lærd og speculativt har den rigtigste Guds Kundskab, men som aldeles ingen Magt udøver over hans Liv.« SKS 24, 164.

I trykt udgave: Bind 16 side 170 linje 20

◀ **falde paa** : finde på, gribes af.

I trykt udgave: Bind 16 side 170 linje 23

◀ **underfundige** : listige, snedige.

I trykt udgave: Bind 16 side 170 linje 28

◀ **gudelig** : Gud vedrørende.

I trykt udgave: Bind 16 side 171 linje 6

◀ **deri (...) stak**: lå, gemte sig.

I trykt udgave: Bind 16 side 171 linje 7

◀ **i Retning af** : med henblik på.

I trykt udgave: Bind 16 side 171 linje 14

◀ **hidser (...) mod** : opildner til kamp mod.

I trykt udgave: Bind 16 side 172 linje 4

◀ **befæste et svælgende Dyb** : allusion til Jesu lignelse om den rige mand og Lazarus i Luk 16,19-31. Da den rige mand vågner op i dødsriget og pines i luerne, beder han Abraham sende Lazarus for at læske hans tunge med vand. Abraham afslår og siger, at der »er imellem os og Eder et stort Svælg befæstet, at de, som ville [vil] fare herfra ned til Eder, kunne [kan] ikke, og de kunne ikke heller fare derfra over til os«, v. 26 (NT-1819). – **svælgende**: afledt af svælg, dyb afgrund el. kløft; meget dyb, (næsten) bundløs el. uoverstigelig, gabende.

I trykt udgave: Bind 16 side 172 linje 20

◀ **thi som en ædru Mand har sagt: ... Erkjenden ... efter den han skal dømmes** : En kilde er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 16 side 172 linje 27

◀ **det er saa**: forholder sig således.

I trykt udgave: Bind 16 side 173 linje 20

◀ **En i denne Henseende sagkyndig Dommer ... tvivlende om Tvivl o: s: v:** : sml. journaloptegnelsen NB21:102, fra okt. 1850, hvor SK skriver: »Pascal siger (i hans pensees, XXIX moralske Tanker 24): kun faae Msker [mennesker] tale ydmygt om Ydmyghed, faae kydsk om Kydskhed, faae tvivlende om Tvivl, det er i os kun Løgn, Tvetydighed, Modsigelse. / Her er det Udtryk, hvad jeg i endnu høiere Forhold gjør gjældende: Reduplicationen. Hos Pascal er det dog endnu næsten som æsthetisk, jeg gjør det videre gjældende i Retning af Existents.« SKS 24, 64,5-10. Der henviser til følgende passage i stykke 24 i nr. XXIX »Moralische Gedanken« i *Gedanken Paskals*, udg. »mit Anmerkungen und Gedanken« af J.F. Kleuker, Bremen 1777, ktl. 711, s. 307: »Nur wenig Menschen reden demüthig von der Demuth; wenige keusch von der Keuschheit; wenige vom Zweifel zweifelnd: in uns ist nur Lüge, Doppelseitigkeit, Widerspruch.«

I trykt udgave: Bind 16 side 174 linje 13

◀ **Tvivlen ... i en tvivlende Form, hvad Grækerne gjorde** : hentyder til de gr. skeptikers tvivl, sml. afsnittet om den gr. skepsis i § 4 i »Mellemspil« i *Philosophiske Smuler* (1844), i SKS 4, 281f., især følgende passage, s. 281,16-36: »Den umiddelbare Sandsning og Erkjenden kan ikke bedrage. Dette er af Vigtighed at forstaae, for at forstaae Tvivlen, og for igjennem den igjen at anvise Troen sin Plads. Hiin Tanke ligger nu til Grund for den græske Skepsis, hvor underligt dette end synes. Dog er det ikke saa vanskeligt at forstaae, eller at forstaae, hvilket Lys dette kaster over Troen, naar man ikke aldeles er forstyrret af den hegelske Tvivlen om Alt, mod hvilken man sandeligen ikke skal prædike; thi hvad Hegelianerne sige herom, er af den Beskaffenhed, at det snarest synes at begunstige en beskeden Tvivl om, hvor vidt det hænger rigtigt sammen med, at de have tvivlet om Noget. Den græske Skepsis var retirerende (εποχή [gr. (epochē), tilbageholdenhed]); de tvivlede ikke i Kraft af Erkjendelsen, men i Kraft af Villien (nægte Bifald – μετριοπαθειν [gr. (metriopatheîn), lade sig påvirke med måde]). Heraf følger nu, at Tvivlen kun er til at hæve ved Friheden, ved en Villies-Akt, hvad enhver græsk Skeptiker vilde forstaae, da han har forstaaet sig selv; men han vilde ikke hæve sin Skepsis, netop fordi han vilde tvivle. Det maa man nu lade ham om, men ikke paasige ham den Dumhed, at han meente, at man tvivlede med Nødvendighed, samt, hvad der er endnu dummere, at hvis saa var [det forholdt sig således], Tvivlen da kunde hæves. Den græske Skeptiker nægter ikke Sandsens og den umiddelbare Erkjendelses Rigtighed, men, siger han, Vildfarelsen har en ganske anden Grund, den kommer af Slutningen, jeg gjør. Kan jeg blot lade være at slutte, da bliver jeg aldrig bedragen.«

I trykt udgave: Bind 16 side 174 linje 17

◀ **tilforladeligt** : yderst pålideligt.

I trykt udgave: Bind 16 side 174 linje 18

◀ **»Tvivlen om Alt«** : hentyder til en af filosofihistoriens kendte sætninger: 'de omnibus dubitandum est' (lat., 'man må el. bør tvivle om alt'), som stammer fra den fr. filosof, matematiker og naturforsker René Descartes. I hans systematiske hovedværk *Principia philosophiae* (lat., Filosofiens principper), 1644, indgår sætningen i overskriften for 1. del, § 1: »Veritatem inquirenti, semel in vita de omnibus, quantum fieri potest, esse dubitandum« (lat., »Den, som søger sandheden, bør én gang i sit liv tvivle om så vidt muligt alting«), *Renati Des-Cartes opera philosophica* bd. 1-4, 6. Elzevier-udg., Amsterdam 1677-78 (bd. 1, 1678, bd. 2-4, 1677), ktl. 473; bd. 2, s. 1. Sætningen udtrykker Descartes' forsøg på gennem metodisk tvivl om alle udsagn at nå ned til et fast fundament for en videnskabelig erkendelse og er således udgangspunktet for hans filosofiske system. – Formentlig hentyder SK især til den prominente plads, sætningen indtog i den da. hegelianisme, ikke mindst hos prof. H.L. Martensen, sml. fx journaloptegnelsen NB21:102 (174,13), hvor SK skriver: »Martensen var lige saa dogmatisk stiv naar han foretog: de omnibus dubitandum, som naar han foretog et Dogma.« SKS 24, 64,13f. Her hentydes til Martensens forelæsninger over »Prolegomena ad dogmaticam speculativam« (lat., »Indledning til den spekulative Dogmatik«) i vintersemestret 1837-38, som SK fulgte og tog referat af, se Not4:3-12, i SKS 19, 125-143. I disse forelæsninger søgte Martensen at forene den højrehegelianske filosofi med den kristne dogmatik. I den femte forelæsning diskuterer han den moderne filosofis begyndelse med Descartes og anfører direkte hans sætning »de omnibus dubitandum est« som 'løsnet' for den moderne (protestantiske) filosofi. I sommersemestret 1838 og vintersemestret 1838-39 forelæste Martensen over »Dogmatica speculativa« (»Spekulativ Dogmatik«); SK anskaffede sig og afskrev et referat af de første 23 paragraffer, se KK:11, i SKS 18, 374-386. Se i øvrigt Martensens anmeldelse »Indledningsforedrag til det i November 1834 begyndte logiske Cursus paa den kongelige militaire Høiskole. Af J.L. Heiberg, Lærer i Logik og Æsthetik ved den kgl. militaire Høieskole. 42 S. 8.« i *Maanedsskrift for*

Litteratur, udg. af »et Selskab«, bd. 16, Kbh. 1836, s. 515-528. Se endvidere Martensens licentiatafhandling *De autonomia conscientiae sui humanæ, in theologiam dogmaticam nostri temporis introducta*, Kbh. 1837, ktl. 648, s. 19 (jf. L.V. Petersens da. oversættelse heraf, *Den menneskelige Selvbevidstheds Autonomie i vor Tids dogmatiske Theologie*, Kbh. 1841, s. 16).

I trykt udgave: Bind 16 side 174 linje 20

◀ **syv lange og syv brede** : talemåde med betydningen: meget lang tid, meget længe (ofte som udtryk for stor omstændelighed og vidtløftighed).

I trykt udgave: Bind 16 side 175 linje 8

◀ **Klangfiguren, Du frembringer ved Buens Strøg** : symmetrisk figur, der dannes i tørt sand e.l. strøet på en vandret glas- eller metalplade, når man med en violinbue stryger på kanten af pladen og sætter den i svingninger. Fænomenet blev påvist 1787 af den ty. fysiker E.F.F. Chladni og diskuteret af bl.a. H.C. Ørsted, som i 1808 fik Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs sølvmedalje for sin afhandling »Forsøg over Klangfigurerne« i *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter for Aar 1807 og 1808* bd. 5, Kbh. 1810, s. 31-64. SK benytter udtrykket i den overførte betydning, at forståelsen ligesom stryger personen, så han afgiver et harmonisk mønster, der fuldstændig er i overensstemmelse med forståelsen.

I trykt udgave: Bind 16 side 175 linje 14

◀ **Menneskeslægten** : menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 16 side 175 linje 17

◀ **vistnok** : givetvis, helt sikkert.

I trykt udgave: Bind 16 side 175 linje 22

◀ **Der var en Tid, da Kunsten ... fremstille Verdens Frelser, Jesus Christus** : sml. afsnittet om 'den christelige Kunst', der vil fremstille Kristus, i nr. VI i »Fra Høiheden vil han drage Alle til sig. Christelige Udviklinger« i nr. III i *Indøvelse i Christendom* (1850), i SKS 12, 246-249. - **Verdens Frelser**: Betegnelsen anvendes i Joh 4,42 om Jesus; men se også Joh 3,17.

I trykt udgave: Bind 16 side 176 linje 12

◀ **han, Modsigelsens-Tegn** : hentyder formentlig til Luk 2,34, hvor Simeon siger om Jesus: »see, denne er sat Mange i Israel til Fald og Opreisning, og til et Tegn, som imodsiges« (NT-1819). Sml. § 1 »Gud-Mennesket er et 'Tegn« i afsnittet »'Forargelsens' det er den væsentlige Forargelses Tankebestemmelser« i »'Salig Den, som ikke forarges paa mig.' En bibelsk Fremstilling og christelig Begrebs-Bestemmelse« i *Indøvelse i Christendom* (1850), i SKS 12, 129-132.

I trykt udgave: Bind 16 side 176 linje 15

◀ **Tempelskatten betales i en egen Mønt** : hentyder formentlig til 2 Mos 30,13, hvor det forordnes, at alle mønstrede mænd skulle betale en afgift til Herren, soningspenge, på en halv sekel »efter Helligdommens Sekel« (GT-1740), dvs. i denne særlige møntsort; afgiften, som skulle svares af enhver israelitisk mand på tyve år og derover, skulle opr. gives til tjenesten i Åbenbaringsteltet (jf. 2 Mos 30,16), senere til templet, deraf betegnelsen »tempelskat« (jf. Matt 17,24). Sml. G.B. Winer *Biblisches Realwörterbuch zum Handgebrauch für Studierende, Kandidaten, Gymnasiallehrer und Prediger*, 2. udg., bd. 1-2, Leipzig 1833-38 [1820], ktl. 70-71 (forkortet *Biblisches Realwörterbuch*); bd. 2, s. 685, hvor det oplyses, at »die Entrichtung der Tempelsteuer (in Palästina) am 1. Adar proclamirt [wurde], am 15. Adar eröffneten die Wechsler (...) in der Provinz ihre Bureau's und verlegten am 25. dieselben in den Tempel. Es musste nämlich den steuerpflichtigen Juden Gelegenheit gegeben werden, die (alte) Münze, in welcher die Steuer zu entrichten war, einzuwechseln«.

I trykt udgave: Bind 16 side 177 linje 4

◀ **gives ud** : ydes.

I trykt udgave: Bind 16 side 177 linje 5

◀ **vant at** : vant til at.

I trykt udgave: Bind 16 side 177 linje 13

◀ **M: T** : min tilhører.

I trykt udgave: Bind 16 side 178 linje 2

◀ **maaskee dreier ... Alt sig om Levebrødet ... Carrieren** : 167,5.

I trykt udgave: Bind 16 side 178 linje 20

◀ **bevæger(...)** at stille: bevæger til.

I trykt udgave: Bind 16 side 178 linje 29

◀ **der er 1000 Præster** : 165,25.

I trykt udgave: Bind 16 side 179 linje 4

◀ **den Stundesløse (...)** beviser, at han har mange Forretninger ... holder 4 Skriverkarle : hovedpersonen, hr. Vielgeschrey, i Holbergs komedie *Den Stundesløse* (1731), hvor hr. Vielgeschrey afslår at give sin datter Leonora til Leander, fordi Leander ikke er uddannet bogholder og derfor ikke kan lette ham i hans store forretninger. Det får Leander til at spørge: »Jeg veed ikke, hvad Forretninger en Mand kan have, der sidder i ingen Bestilling?« Vielgeschrey svarer: »Jeg har saa mange Forretninger, at jeg faaer ikke Stunder til at æde og drikke. Pernille! Han siger, at jeg ingen Forretninger har. Det kan du vidne med mig.« Tjenestepigen Pernille: »Herren har 10 Mænds Arbeyde. Det er hans Uvenner, som siger ham, at han har ingen Forretninger. Herren holder jo, foruden mig 4 Skriverkarle; hvilket allene er Beviis nok, at han har Forretninger.« Vielgeschrey føjer til: »Og jeg kommer endnu til at tage et Par an.« Se 1. akt, 6. scene, i *Den Danske Skue-Plads* bd. 1-7, Kbh. 1758 el. 1788 [1731-54], ktl. 1566-1567; bd. 5. Bindene er uden årstal og sidetal. Se også 3. akt, 1. scene.

I trykt udgave: Bind 16 side 179 linje 5

◀ **tag det der** : se bare el. jo tak (i afvisende betydning).

I trykt udgave: Bind 16 side 179 linje 15

◀ **aabenbart** : synligt, tydeligt.

I trykt udgave: Bind 16 side 179 linje 28

◀ **»Forsikringer«** : forsikrende, garanterende erklæringer. Sml. følgende passage i nr. I i »Tanker som saare bagfra – til Opbyggelse. Christelige Foredrag«, tredje afdeling af *Christelige Taler* (1848): »Gud vil kun forstaae een Art af Oprigtighed, den, at et Menneskes Liv udtrykker hvad han siger. Al anden Oprigtighed, al anden Høitidelighed, al blot Forsikkring om, at man mener hvad man siger: er for Gud et Bedrag, en Usandhed, en saadan Paakaldelse en Formastelse [frækhed, bespottelse] mod ham.« SKS 10, 179,20-24. Sml. også følgende passage i nr. VI i »Fra Høiheden vil han drage Alle til sig. Christelige Udviklinger«, nr. III i *Indøvelse i Christendom* (1850): »Nikodemus har vistnok [sandt nok, rigtignok] været villig, tilbøielig til i de stærkeste Udtryk, Ord og Talemaader, at forsikre og forsikre, at han antog Lærens Sandhed – det er maaskee undgaaet ham, at der dog er en Grændse for denne Stigen i Forsikkring og Forsikkring, at det slaaer om, at Forsikringen bliver lige det Modsatte, et Modbeviis mod den ivrigere og ivrigere Forsikkrende; det er maaskee undgaaet ham, at jo stærkere En saaledes forsikrer, medens dog hans Liv bliver uforandret, desto mere gjør han blot Nar af sig selv, angiver [afslører] sig selv at være enten en Nar eller en Bedrager.« SKS 12, 241,21-29. Og videre: »Beundrereren, han vil ingen Opoffrelser gjøre, Intet forsage, intet Jordisk opgive, ikke omdanne sit Liv, ikke være det Beundrede, ikke lade sit Liv udtrykke det – men i Ord, Udtryk, Forsikringer er han udtømmelig om, hvor høit han priser Christendommen.« SKS 12, 244,27-31. Sml. endvidere følgende passage i den indledende programtekst over 2 Kor 5,11 til *Til Selvprøvelse Samtiden anbefalet* (1851), hvor det hedder: »Men Du, o Gud, Du lade mig aldrig glemme, at om jeg end ikke vandt et eneste Menneske – hvis mit Liv (thi Mundens 'Forsikkring' er svigefuldt!) udtrykker, at jeg frygter Dig: at det er 'Alt vundet!' Og derimod, om jeg vandt alle Mennesker – hvis mit Liv (thi Mundens 'Forsikkring' er svigefuldt!) ikke udtrykker, **at** jeg frygter Dig: at det er 'Alt tabt!'« SKS 13, 32,6-10; se kommentaren dertil.

I trykt udgave: Bind 16 side 180 linje 1

◀ **Løgnens Fader** : betegnelse for Djævelen i Joh 8,44, hvor Jesus – i polemik med jøderne – om Djævelen siger: »Naar han taler Løgn, taler han af sit eget; thi han er en Løgner, Løgnens Fader« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 180 linje 2

◀ **Hans Vel- eller Hans Høiærværdighed**: 167,23. Titulaturen 'Velærdværdighed' blev alene benyttet i forbindelse med gejstlige personer af laveste rang el. slet ikke omfattet af rangforordningen (167,23).

I trykt udgave: Bind 16 side 180 linje 7

◀ **ville** vi: vil.

I trykt udgave: Bind 16 side 180 linje 18

◀ **kommet ind** : nemlig: ind i verden.

I trykt udgave: Bind 16 side 180 linje 20

◀ **hine Herliges**: fast udtryk for de martyrer, der i kristendommens første århundrede blev forfulgt og henrettet pga. af deres kristne tro og bekendelse (158,28).

I trykt udgave: Bind 16 side 180 linje 24

◀ **Billighed** : rimelighed.

I trykt udgave: Bind 16 side 180 linje 35

◀ **endnu ... betvivler, om en Skuespiller kan begraves i christen Jord** : Det gamle spørgsmål, om en skuespiller måtte få en kristen begravelse og således jordfæstes i indviet jord, dvs. på en indviet kirkegård, blev især fremsat i det 17. og 18. årh. Et kendt eksempel er kirkens protest mod at begrave skuespilleren Moliere. Hvis spørgsmålet blev rejst i en da. kontekst i det 19. årh., er det ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 16 side 180 linje 36

◀ **omklæder** : beklæder; forklæder, maskerer.

I trykt udgave: Bind 16 side 181 linje 24

◀ **Indulgents** : eftergivenesshed, overbærenhed, tilladelse.

I trykt udgave: Bind 16 side 181 linje 27

◀ **leer i Haanden** : ler hemmeligt (og på en skadefro måde).

I trykt udgave: Bind 16 side 181 linje 30

◀ **Eders Tal**: gruppe, kreds.

I trykt udgave: Bind 16 side 182 linje 7

◀ **gjøre mig en Samvittighed deraf** : lade det blive en samvittighedssag for mig; nære betænkeligheder derved, få skrupler deraf.

I trykt udgave: Bind 16 side 182 linje 10

◀ **faaet en Samvittighed deraf** : fået skrupler, samvittighedsnag deraf.

I trykt udgave: Bind 16 side 182 linje 11

◀ **for Offer og Accidentser** : 167,5.

I trykt udgave: Bind 16 side 182 linje 18

◀ **Udvikling** : fremstilling, redegørelse.

I trykt udgave: Bind 16 side 182 linje 30

◀ **knibe af** : være påholdende med.

I trykt udgave: Bind 16 side 183 linje 2

◀ **Sandsebedrag** : illusioner, falske forestillinger, indbildninger.

I trykt udgave: Bind 16 side 183 linje 8

◀ **i stille Timer** : et af J.P. Mynster jævnligt anvendt udtryk om andagt såvel i lønkammeret som i kirken. Se fx *Betragtninger over de christelige Troeslærdomme* bd. 1-2, 2. opl., Kbh. 1837 [1833], ktl. 254-255; bd. 1, s. 240 og s. 390; bd. 2, s. 180, s. 298, s. 299, s. 301 og s. 306; samt *Prædikener paa alle Søn- og Hellig-Dage* (155,35) bd. 1, s. 8, s. 12, s. 15, s. 38, s. 215 og s. 384; bd. 2, s. 127; *Prædikener holdte i Kirkeaaaret 1846-47*, Kbh. 1847, ktl. 231, s. 63 og s. 67; *Prædikener holdte i Aaret 1848*, Kbh. 1849, ktl. 232, s. 10, s. 11 og s. 14; *Prædikener holdte i Aarene 1849 og 1850*, Kbh. 1851, ktl. 233, s. 48, s. 204 og s. 216; samt *Prædikener*

holdte i Aarene 1851 og 1852, Kbh. 1853, ktl. 234, »Prædikener holdte i Aaret 1851«, s. 44 og s. 98.

I trykt udgave: Bind 16 side 183 linje 8

◀ **betjent** : varetaget, forvaltet.

I trykt udgave: Bind 16 side 183 linje 24

◀ **Saaledes blev den betjent vel henimod 300 Aar** : 158,28.

I trykt udgave: Bind 16 side 184 linje 2

◀ **sindrigere** : mere opfindsomme, mere udspekulerede, snedigere.

I trykt udgave: Bind 16 side 184 linje 16

◀ **hudstrøgne, korsfæstede, brændte** : 158,28. – **hudstrøgne**: pisket.

I trykt udgave: Bind 16 side 184 linje 19

◀ **pines mere ud af den** : presses, tvinges mere ud af den.

I trykt udgave: Bind 16 side 184 linje 26

◀ **4 B** : 4 skilling (185,26); fast udtryk om småpenge.

I trykt udgave: Bind 16 side 185 linje 8

◀ blive **aabenbart og vitterligt**: tydeligt og (offentligt) kendt.

I trykt udgave: Bind 16 side 185 linje 10

◀ **at afdøe** : 155,31.

I trykt udgave: Bind 16 side 185 linje 24

◀ **10rd**: rigsdaler. Den da. møntfod var ved forordning af 31. juli 1818 delt i rigsbankdaler (i samtiden ofte blot kaldt 'rigsdaler' og gerne forkortet 'rd'), mark og skilling, sådan at der gik 6 mark på en rigsdaler og 16 skilling på en mark; på 1 rigsdaler gik således 96 skilling. I Hof- og Stadsretten havde en dommer 1.200-1.800 og en fuldmægtig 400-500 rigsdaler i årsløn. En pige i huset fik højst 30 rigsdaler om året foruden kost og logi. Et par sko kostede 3 rigsdaler og et pund rugbrød 2-4 skilling. *Til Selvprøvelse Samtiden anbefalet* (1851) kostede 4 mark, se tekstredegørelsen i SKS K13, 101.

I trykt udgave: Bind 16 side 185 linje 26

◀ **bide i det sure Æble** : talemåde med betydningen: finde sig i en skæbne, en behandling o.l., som man er meget utilfreds med; nødtvungent at gøre noget, som man meget nødig vil.

I trykt udgave: Bind 16 side 185 linje 29

◀ **Cancelliraader**: underordnet embedsmand i kancelliet, det regeringskollegium, gennem hvilket den enevældige konge administrerede kongeriget Danmarks indre anliggender indtil Grundloven af 5. juni 1849. If. rangforordningen (167,23) var virkelige kancelliråder placeret i 6. klasse (af i alt ni) som nr. 1, mens titulære kancelliråder var placeret i 7. klasse som nr. 1.

I trykt udgave: Bind 16 side 185 linje 31

◀ **Avancement** : 167,5.

I trykt udgave: Bind 16 side 185 linje 32

◀ **»Fryd Dig ved Livet ... Pluk Glædens Roser, førend de forgaaer.«** : frit citat fra en i datiden populær selskabsvisse »Fryd dig ved Livet« af den da. visedigter og læge Rasmus Frankenau (1767-1814), hvor hver af de syv strofer indledes med følgende fire verslinjer: »Fryd dig ved Livet / I dine Dages Vaar! / Pluk Glædens Rose / Før den forgaaer!« Se fx *Visebog indeholdende udvalgte danske Selskabssange; med Tillæg af nogle svenske og tyske*, udg. af A. Seidelin, Kbh. 1814, ktl. 1483, s. 86f.

I trykt udgave: Bind 16 side 186 linje 8

◀ **formilde Sorgerne og at give Glæderne deres rette Smag** : sml. følgende passage i

marginaloptegnelsen NB15:122.b, fra feb. 1850: »det sande Gode, 'som først giver Glæderne deres rette Smag og mildt lindrer Sorgerne'«, SKS 23,88m,7-9, hvor der formentlig er tale om et frit citat fra J.P. Mynsters prædiken over Joh 10,11-17 til anden søndag efter påske, nr. XXIX »At vi alle, eenfoldigen og oprigtigen, skulle [skal] holde os til den samme christelige Tro« i *Prædikener paa alle Søn- og Hellig-Dage* (155,35) bd. 1, s. 358-369; s. 362: »Det er (...) sandt, at de fleste Mennesker have mange Plager i Verden, men det er tillige sandt, at de største iblandt disse ere Misfornøjelse og Tvivl og Frygt og Bekymring, at det Gode, de egentlig savne, er et saadant, som kunde formindske Sorgernes Bitterhed, og give Glæderne deres rette Smag.« Om dette gode siger Mynster: »vi [have] dog intet andet Navn for hiint store Gode, end Troen, den sande, levende, christelige Tro; i den er Grundvolden for al vor Beroligelse, Kilden til alt det, der kan fylde og lyksaliggjøre Hiertet«, s. 363.

I trykt udgave: Bind 16 side 186 linje 18

◀ **Aflad** : formildelse, eftergivenhed. Der hentydes også til forretning med afladsbreve, dvs. med de skriftlige forsikringer om eftergivelse af straf for synd, som Den rom.-katolske Kirke udstedte. Handel med afladsbreve var især udbredt i den sene middelalder.

I trykt udgave: Bind 16 side 186 linje 21

◀ **i Retning af** : med henblik på.

I trykt udgave: Bind 16 side 186 linje 26

◀ **»den sunde Lære.**« : måske allusion til 1 Tim 1,9-11, hvor Paulus skriver, »at Loven ikke er sat for den Retfærdige, men for Uretfærdige og Ulydige, Ugudelige og Syndere, Ryggesløse og Vanhellige, Fader-Mordere og Moder-Mordere, Manddrabere, Skiørlevnere [utugtige], Syndere imod Naturen, Menneske-Tyve, Løgnere, Meenedere, og hvad Andet der er imod den sunde Lærdom, efter den salige Guds herlige Evangelium, som mig er betroet« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 187 linje 5

◀ **jeg er kun en umyndig Digter** : sml. følgende passage i forordet til *To Taler ved Altergangen om Fredagen* (1851), hvor SK skriver: »En trinviis fremadskridende Forfatter-Virksomhed, der tog sin Begyndelse med 'Enten - Eller', søger her sit afgjørende Hvilepunkt, ved Alterets Fod, hvor Forfatteren, personligt sig sin Ufuldkommenhed og Skyld selv bedst bevidst, ingenlunde kalder sig et Sandheds-Vidne, men kun en egen Art Digter og Tænkter, der, 'uden Myndighed', intet Nyt har havt at bringe«, SKS 12, 281,2-6. Sml. også følgende passage i nr. I »Hvad der fordres for til sand Velsignelse at betragte sig i Ordets Speil?« i *Til Selvprøvelse Samtiden anbefalet* (1851): hvor SK skriver: »Istedetfor selv tomt opblæst at udgive mig for et Sandheds-Vidne, og foranledige Andre til dumdrigtigt at ville være det Samme, er jeg en umyndig Digter, der rører ved Hjælp af Idealerne.« SKS 13, 50,11-13.

I trykt udgave: Bind 16 side 187 linje 6

◀ **Overskuelsen** : overblikket.

I trykt udgave: Bind 16 side 187 linje 14

◀ **lige over for** : i forhold til.

I trykt udgave: Bind 16 side 187 linje 22

◀ **ville have Munden fuld af Meel ... ville blæse** : spiller på ordsproget 'Man kan ikke både blæse og have mel i munden', optegnet som nr. 1390 i N.F.S. Grundtvig *Danske Ordsprog og Mundheld* (154,34), s. 53.

I trykt udgave: Bind 16 side 187 linje 25

◀ **reent og bart** : el. ren og skær, helt og holdent, fuldt ud, ikke andet end.

I trykt udgave: Bind 16 side 187 linje 27

◀ **geheimt** : af ty., hemmeligt.

I trykt udgave: Bind 16 side 188 linje 16

◀ **Fra Slægt til Slægt** : fra generation til generation.

I trykt udgave: Bind 16 side 189 linje 7

◀ **»dersom det fordredes af mig ... offre Alt for Christendommens Skyld.«** : Dette udtryk i forskellige variationer bliver flere gange af SK tillagt biskop J.P. Mynster, jf. fx journaloptegnelsen NB14:63 (fra nov. 1849), i SKS 22, 381f., hvor SK under overskriften *»Protest mod Biskop Mynster«* skriver: »Hvor ofte har hans Høiærværdighed ikke rørt forsikket, at *dersom* det fordredes af ham, saa var han villig til at offre Liv, Blod, Alt. *Dersom!* Men saa maa det jo have været en rar [sær] Verden han har levet i, siden han med sit begejstrede *dersom* ikke blot ingen Anledning fandt til at lide men idel Anledning til at stige i verdslig Hæder og Anseelse, feteret i Kredsen, dyrket af Qvinderne, beundret af Skuespillere, Hofmænd og Diplomater.« Se også journaloptegnelsen NB8:105, fra dec. 1848, i SKS 21, 188, hvoraf det fremgår, at der tænkes på følgende passage i slutningen af Mynsters prædiken over 1 Kor 1,21-31, trykt under titlen *»Den Trang i Menneskets Hierte, som Christus alene tilfredsstiller«* i *Prædikener holdte i Aaret 1848* (183,8), s. 163: »Maaskee forestaaer Frafaldets svære Tiid, men om de end alle forlade dig, jeg, Herre! vil blive hos dig, og jeg veed, du vil blive hos mig. Men alle Disse, som saa villigen høre dit Ord, de ville [vil] jo dog ikke forsage dig i Fristelsens Stund; ja jeg har det Haab, at dette hele Folk ikke vil slippe det Evangelium, hvilket det hidtil bevarede som sin Roes iblandt Folkene, men at det fra Slægt til Slægt vil høres som en Glæde for alt Folket i Landet: Eder er en Frelser fød! Amen.«

I trykt udgave: Bind 16 side 189 linje 9

◀ **sædelig** : moralsk, etisk.

I trykt udgave: Bind 16 side 189 linje 15

◀ **Der var i min Ungdom et ungt Menneske ... »næste Gang kommer jeg.«** : Hvis der sigtes til en konkret person, er vedkommende ikke identificeret. Sml. journaloptegnelsen NB24:44, formentlig fra maj 1851, hvor SK skriver: »Vi lee Alle af En, der i Forhold til at tage Artium [studentereksamen] siger: næste Gang kommer jeg – men gjøre vi ikke Alle lige saa: vi arbeide i Retning af [med sigte på] at forstaae, og sige: naar vi blot have forstaaet, saa skal vi nok, det kommer nok o: s: v: – og saa døe vi«, SKS 24, 343,18-22. – **hvis aarsag**: af hvilken årsag, hvorfor.

I trykt udgave: Bind 16 side 189 linje 20

◀ **Valuta'et** : sjælden form for: valutaen.

I trykt udgave: Bind 16 side 189 linje 35

◀ **Charakter-Handlinger** : handlinger, som er i overensstemmelse med ens holdninger, og som man personligt står fuldt og helt inde for.

I trykt udgave: Bind 16 side 189 linje 35

◀ **I Herlige** : 180,24.

I trykt udgave: Bind 16 side 190 linje 2

◀ **Slægten** : menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 16 side 190 linje 4

◀ **vistnok** : ganske givet.

I trykt udgave: Bind 16 side 190 linje 6

◀ **det er** : det vil sige.

I trykt udgave: Bind 16 side 190 linje 8

◀ **træder i Charakter af** : personligt bringer sig i overensstemmelse med.

I trykt udgave: Bind 16 side 190 linje 22

◀ **vistnok** : rigtignok, sandt nok.

I trykt udgave: Bind 16 side 191 linje 2

◀ **skudt sig mellem** : skudt sig ind mellem.

I trykt udgave: Bind 16 side 191 linje 15

◀ **vistnok** : givetvis, helt sikkert, sandelig.

I trykt udgave: Bind 16 side 191 linje 19

◀ **Stjerner og Baand** : hentyder til ordenstegnene for Storkorset, der var den højeste grad af Dannebrogordenen. Det blev båret som et guldkors i bånd om halsen og et storkors forsynet med sølvstråler, der dannede en stjerne, på brystet. Der skelnes ml. tre ordensklasser: Storkors, Kommandør og Ridder af Dannebrog. Ordenstegnet skulle efter en reform i 1808 være et »udvortes Tegn paa erkendt Borgerværd« uden hensyn til stand og alder. Dermed var det muligt for gejstlige og professorer at blive dekoreret med ordener, hvilket skete i vid udstrækning.

I trykt udgave: Bind 16 side 191 linje 27

◀ **Christendommen ... en Forkjerlighed for den eenlige Stand** : hentyder formentlig til 1 Kor 7, hvor Paulus skriver om ægteskab og ugift stand; se især 7,7: »Jeg ser helst, at alle mennesker er som jeg [nemlig ugift]; men enhver har sin egen nådegave fra Gud, den ene på én måde, den anden på en anden måde.« Se også Matt 19,10-12.

I trykt udgave: Bind 16 side 192 linje 6

◀ **Christendommen ... at man kun bør gifte sig een Gang** : Om forbud mod ægteskab efter skilsmisse, se Matt 19,9, hvor Jesus siger: »Den, der skiller sig fra sin hustru af anden grund end utugt og gifter sig med en anden, begår ægteskabsbrud.« Se også Matt 5,32 og 1 Kor 7,10-11. Om monogami, se fx § 83 i H.L. Martensens *Grundrids til Moralphilosophiens System. Udgivet til Brug ved akademiske Forelæsninger*, Kbh. 1841, ktl. 650, s. 85, hvor det hedder, at kristendommen udviklede »den monadiske [enhedsbestemte, udelelige] Kjærlighed, hvor Hengivelsen kræver ubetinget Troskab. Ved at indføre det monogamiske Ægteskab, fuldbyrdede Christendommen Qvindens Emancipation. Kjærlighedens Valgfrihed blev Ægteskabets Udgangspunct«. Sml. endvidere journaloptegnelserne NB12:76, fra sommeren 1849, i SKS 22, 186,2-3, og NB22:98, fra jan. 1851, i SKS 24, 158,25f.

I trykt udgave: Bind 16 side 192 linje 14

◀ **tilforladelige** : yderst pålidelige.

I trykt udgave: Bind 16 side 192 linje 31

◀ **en Fægten i Luften** : allusion til 1 Kor 9,26, hvor Paulus siger om sig selv: »Derfor løber jeg, ikke som paa det Uvisse; jeg fejter, som den, der ikke slaer i Veiret« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 192 linje 32

◀ **Verden vil bedrages** : 149,3.

I trykt udgave: Bind 16 side 192 linje 33

◀ **det naturlige Menneske** : det blot jordiske, dvs. sanselige og fornuftige, men ikke åndelige menneske. Sml. 1 Kor 2,14, hvor Paulus skriver: »Men det naturlige Menneske forstaaer intet af Guds Aand, det er ham en Daarlighed [tåbelighed], og han kan det ikke kiende, thi det skal dømmes aandeligen«, *Biblia, det er: den gandske Hellige Skriftes Bøger, efter den Aaret 1699 udgangne Huus- og Reyse-Bibel*, Kbh. 1802. Denne oversættelse følger Luther, som gengiver udtrykket tilsvarende med »der natürliche Mensch«, jf. *Die Bibel, oder die ganze Heilige Schrift des alten und neuen Testaments, nach der deutschen Uebersetzung D. Martin Luthers. Mit einer Vorrede vom Prälaten Dr. Hüffell*, Karlsruhe og Leipzig 1836, ktl. 3 (forkortet *Die Bibel nach der deutschen Uebersetzung D. Martin Luthers*), hvorimod NT-1819 har »det sandselige Menneske«.

I trykt udgave: Bind 16 side 193 linje 5

◀ til **Forargelse**: anstød.

I trykt udgave: Bind 16 side 193 linje 6

◀ **hvor** i al Verden: hvordan.

I trykt udgave: Bind 16 side 193 linje 15

◀ **hele Stater og Lande ere Christne** : hentyder fx til H.L. Martensen *Den danske Folkekirkes Forfatningsspørgsmaal*, Kbh. 1851, ktl. 655, hvor Martensen indgående argumenterer direkte for en 'christelig Stat' og indirekte for et 'christeligt Land'. Se fx s. 7: »At den christelige Stat staaer i et indre Forhold til den christelige Kirke følger i Almindelighed heraf, at den christelige Stat forudsætter et christeligt Folk; men da det saaledes er det samme Folk, der er i Staten og i Kirken, saa kan og bør der ikke være nogen Strid mellem Statens og Kirkens Principer, skjøndt vistnok [sandt nok] det fælleds Berøringspunkt, det Omraade hvor Kirke og Stat mødes, ikke nærmest og umiddelbart er Troens og Troeslærdommenes, men

Sædernes og de sædelig-religiøse Grundsætnings.« Efter at have diskuteret modsætningen mellem 'den christelige Stat' og 'den nyere Humanitetstat' skriver Martensen, s. 11f.: »Idet vi have sammenstillet Humanitetstaten og den christelige Stat, have vi betegnet en Hovedmodsætning i Nutidens Tankemaade. Og for at vi ogsaa skulle [skal] tilkjendegive, paa hvilken Side vi selv staae, da bekynde vi, at efterdi vi betragte Christendommen som den sande Humanitet, og den christelige Stat som den rette og virkelige Humanitetstat, saa kunne [kan] vi kun betragte den saakaldte rene Humanitetstat som et Tankebillede, til hvis indre Sandhed vi ikke kunne fæste nogen Tro, og af hvis Virkeliggjørelse vi ikke antage, at det forventede Held vil oprinde for Nationerne.«

I trykt udgave: Bind 16 side 193 linje 16

◀ **hidses ud i** : drives ud i; drives til at give (yderligere oplysninger).

I trykt udgave: Bind 16 side 193 linje 28

◀ **cfr det nye Testaments Forudsigelse** : hentyder måske til Matt 10,17-18, hvor Jesus i sin udsendelsestale til de tolv disciple siger: »Tag jer i agt for mennesker! De skal udlevere jer til domstolene og piske jer i deres synagoger, og I vil blive stillet for statholdere og konger på grund af mig, som et vidnesbyrd for dem og for hedningerne.« Og til 10,21-22, hvor Jesus fortsætter: »En bror skal udlevere sin bror til døden, og en far sit barn, og børn skal rejse sig imod deres forældre og få dem dømt til døden. Og I skal hades af alle på grund af mit navn.« Og 10,34-39, hvor Jesus videre siger til dem: »Tro ikke, at jeg er kommet for at bringe fred på jorden. Jeg er ikke kommet for at bringe fred, men sværd. Jeg er kommet for at sætte splid mellem en mand og hans far, en datter og hendes mor, en svigerdatter og hendes svigermor, og en mand får sine husfolk til fjender. Den, der elsker far eller mor mere end mig, er mig ikke værd, og den, der elsker søn eller datter mere end mig, er mig ikke værd. Og den, der ikke tager sit kors op og følger mig, er mig ikke værd. Den, der har reddet sit liv, skal miste det; og den, der har mistet sit liv på grund af mig, skal redde det.« Se endvidere Joh 16,2-3, hvor Jesus siger til sine apostle: »De skal udelukke jer af synagogerne, ja, der kommer en tid, da enhver, som slår jer ihjel, skal mene, at han derved tjener Gud. Og det skal de gøre, fordi de hverken har kendt Faderen eller mig.« Se tillige 2 Tim 3,12, hvor Paulus skriver: »Forfulgt bliver alle, som vil leve et gudfrygtigt liv i Kristus Jesus.«

I trykt udgave: Bind 16 side 193 linje 36

◀ **jeg skal ikke føre Sagen længere ud end til en lille Tilstaaelse** : 158,32. Sml. også følgende passage i »Min Position som religious Forfatter i 'Christenhed', og min Taktik«, følgeblad til *Om min Forfatter-Virksomhed* (1851), hvor SK skriver: »Det jeg har villet er at bidrage til, ved Hjælp af Tilstaaelser, at bringe om muligt noget mere Sandhed ind i disse (i Retning af [med hensyn til] at være ethisk og ethisk-religious Charakter, at forsage verdslig Klogskab, at ville lide for Sandhed o. d.) ufuldkomnere Existentser, som vi føre dem, hvilket dog altid er Noget, og i ethvert Tilfælde den første Betingelse for at komme til at existere dygtigere [mere dueligt, mindre ufuldkomment].« SKS 13, 24,28-33.

I trykt udgave: Bind 16 side 194 linje 9

◀ **de ville**: vil.

I trykt udgave: Bind 16 side 194 linje 17

◀ **vi (...) skulle**: skal.

I trykt udgave: Bind 16 side 194 linje 21

◀ **hverken har Myndighed** : 187,6.

I trykt udgave: Bind 16 side 194 linje 33

◀ **Sandsebedrag** : illusion, falsk forestilling, indbildning.

I trykt udgave: Bind 16 side 195 linje 5

◀ **det var en meget formildet Opfattelse** : se fx følgende passage i nr. V i »Fra Høiheden vil han drage Alle til Dig. Christelige Udviklinger«, nr. III i *Indøvelse i Christendom* (1850): »nu lever der i den bestaaende Christenhed, hvor der rigtignok aldrig er Tale om Strenghed, der lever en forkjelet, stolt og dog feig, trodsig og dog blødagtig Slægt, der leilighedsvis hører disse milde Trøstegrunde foredragne, men som knap veed, om den vil gjøre Brug af dem, selv naar Livet smiler skjønnest, og som i Nødens Stund, naar det sees, at saa milde ere de dog egentligen ikke, forarges. Retfærdige Gud og Scenen er i Christenheden!« SKS 12, 225,26-33.

I trykt udgave: Bind 16 side 195 linje 9

◀ **jeg har høit ... vedgaaet, at det ikke egentligen er Christendom** : se fx følgende passage i »Standsningen« I.f »Christenhedens Ulykke« i »Kommer hid alle I som arbeide og ere besværede, jeg vil give Eder Hvile.' Til Opvækkelse og Inderliggjørelse«, nr. I i *Indøvelse i Christendom* (1850): »Christenheden har afskaffet Christendommen, uden ret selv at vide det; Følgen er, at skal der gøres Noget, maa man forsøge igjen at indføre Christendommen i Christenheden.« SKS 12, 49,33-35. Se også følgende passage i § 4 i afsnittet »'Forargelsens' det er den væsentlige Forargelses Tankebestemmelser« i »'Salig Den, som ikke forarges paa mig.' En bibelsk Fremstilling og christelig Begrebs-Bestemmelse«, nr. II i *Indøvelse i Christendom*: »Men heller ikke ret Mange forstaae som jeg, at man i Christenheden har afskaffet Christendommen.« SKS 12, 142,28f. Se endvidere følgende passage i nr. V i »Fra Høiheden vil han drage Alle til sig. Christelige Udviklinger«, nr. III i *Indøvelse i Christendom*: »Christendommen er ganske bogstaveligen dethroniseret i Christenheden; men er den det, saa er den ogsaa afskaffet.« SKS 12, 221,29-31. Og videre: »Derfor blev 'Grundene', det at troe af tre Grunde, sat istedetfor Lydigheden; thi man generede sig for at lyde [adlyde]. Derfor blev Mildheden sat istedetfor Strengheden; thi man dristede sig ikke til at befale, og man krympede sig ved at skulle lade sig befale: De, som skulde befale, bleve feige, De som skulde adlyde, bleve frække. Saaledes blev Christendommen afskaffet i Christenheden - ved Mildheden.« SKS 12, 222,7-13.

I trykt udgave: Bind 16 side 195 linje 10

◀ **jeg kommer med Tilstaaelsen, og ... til Din Naade, o, Gud!** : hentyder til forordet til *Indøvelse i Christendom* (1850), hvor SK som udgiver skriver: »I dette Skrift (...) er Fordringen til det at være Christen af Pseudonymen [Anti-Climacus] tvunget op til et Idealitetens Høieste. / Dog siges, fremstilles, høres bør jo Fordringen; der bør, christeligt, ikke slaaes af paa Fordringen, ei heller den forties - istedetfor at gjøre Indrømmelse og Tilstaaelse sig selv betræffende [angående]. / Høres bør Fordringen; og jeg forstaaer det Sagte som sagt alene til mig - at jeg maatte lære ikke blot at henflye [tage min tilflugt] til 'Naaden', men at henflye til den i Forhold til Benyttelsen af 'Naaden'.« SKS 12, 15,2-9.

I trykt udgave: Bind 16 side 195 linje 23

◀ **Mtth VI, 24 til Enden** : 199,17.

I trykt udgave: Bind 16 side 197 linje 2

◀ **»Ingen kan tjene to Herrer«** : citat fra Matt 6,24 (199,17).

I trykt udgave: Bind 16 side 199 linje 4

◀ **det er** : det vil sige.

I trykt udgave: Bind 16 side 199 linje 5

◀ **Du som baade er Forbilledet og Forsoneren ... Forsoneren og Forbilledet** : SK har i flere af sine journaler beskrevet forholdet ml. Kristus som forbillede og Kristus som forsoner, se fx journaloptegnelsen NB10:56, fra foråret 1849, i SKS 21, 285f. Se også journaloptegnelserne NB20:23, fra juli 1850, i SKS 23, 404f., og NB20:148, formentlig fra sept. 1850, hvor SK under overskriften »*Forbilledet*« skriver: »Da J. Xstus [Jesus Kristus] levede, var han jo Forbilledet; Troens Opgave ikke at forarges paa dette enkelte Msk [menneske], som er Gud, men at troe - og saa at følge Xstum efter, blive Discipel. / Saa dør Xstus. Nu indtræder den væsentlige Forandring ved Apostelen Paulus. Han lægger uendelig Eftertrykket paa Xsti Død som Forsoningen; Troens Gjenstand bliver Xsti Forsonings Død. / Saaledes fjernes Forbilledet mere, qua Forbilledet. Saa længe Xstus levede og altsaa Forbilledet gik og stod herpaa Jorden: var Tilværelsen som spængt - det Absolute sprenger altid Tilværelsen. / Nu indtræder Forandringen: Forbilledet vendes saaledes, at just dets Død, dets Forsonings-Død bliver Det, som især fremhæves. / Medens Apostelen foredrager denne Lære, udtrykker imidlertid hans Liv Efterfølgelsen. Men at Intet blasphemisk skal fremkomme, som meente Apostelen ved sin Efterfølgelse at naae Xstus, bortdrager han Opmærksomheden fra Efterfølgelsen og fæster den afgjørende paa Forbilledets Forsonings Død.« SKS 23, 469f. Se desuden journaloptegnelsen NB22:5, fra nov. 1850, hvor SK under overskriften »*Efterfølgelsen*« skriver: »Da Christus tilsidst udsender sine Apostle, siger han: Gaaer hen og lærer alle Folk, og døber dem [jf. Matt 28,19-20] .... og Den, som troer [jf. Mark 16,15-16]. Her tilføier han altsaa ikke: Den, som efterfølger mig; her er Naaden overveiende accentueret. / Christus som Forbilledet hører endnu med til Lovens Forkyndelse; Xsti eget Liv som Forbilledet var jo just Lovens Opfyldelse. / Og just ved at opfylde Loven løskjøbte han os fra Loven til Naaden. / Men saa kommer Efterfølgelsen igjen ikke som Loven, men efter Naaden og ved Naaden.« SKS 24, 107. Se endelig journaloptegnelsen NB27:45, fra okt. 1852, der bærer overskriften »*Christus som Forbillede - og som Forsoneren*«, i SKS 25, 158f.

I trykt udgave: Bind 16 side 199 linje 6

◀ **ved Din hellige Lidelse og Død gjort Fyldest for Alle og for Alt** : hentyder til den dogmatiske lære om Kristi vikarierende satisfaktion, dvs. stedfortrædende fyldestgørelse, at han som Guds egen Søn med sin frivillige lidelse og død har tilfredsstillet el. forsonet Guds dømmende vrede over menneskenes syndefald og

således gjort fyldest for den straf til døden, de ellers var skyldige at lide for deres synd, så at de kan leve og frelses. Sml. bortsendelsesordene efter nadver: »Den korsfæstede og atter opstandne Christus Jesus, som nu har bispiset og skienket Eder med sit hellige Legem og Blod, hvormed han har fyldestgjort for alle Eders Synder, han styrke og opholde Eder derved i en sand Tro til det evige Liv!« *Forordnet Alter-Bog* (152,1), s. 254.

I trykt udgave: Bind 16 side 199 linje 11

◀ **efterlod Du Dig et Fodspor** : hentyder til 1 Pet 2,21: »dertil ere I kaldte, efterdi Christus haver og [også] lidt for os, efterladende os et Exempel, at I skulle [skal] efterfølge hans Fodspor« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 199 linje 13

◀ **Menneske-Slægten**: menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 16 side 199 linje 13

◀ **Dette hellige Evangelium ... Mthh: 6 Cap. 24 V. til Enden ... efter Trinitatis** : frit citat fra indledningen til evangelieteksten til 15. søndag efter trinitatis i *Forordnet Alter-Bog* (152,1), s. 147: »Dette hellige Evangelium skriver Evangelisten Matth. 6. Cap. 24. V. til Enden.« Evangelieteksten fra Matt 6,24-34 lyder således i *Forordnet Alter-Bog*, s. 147f.: »(Jesus sagde til sine Disciple:) / Ingen kan tiene to Herrer; thi han maa enten hade den ene og elske den anden, eller holde sig til den ene og foragte den anden. I kunne [kan] ikke tiene Gud og Mammon. 25. Derfor siger jeg Eder: bekymrer Eder ikke for Eders Liv, hvad I skulle [skal] æde, og hvad I skulle drikke; ikke heller for Eders Legeme, hvad I skulle iføres. Er ikke Livet Mere end Maden, og Legemet Mere end Klæderne? 26. Seer til Himmelens Fugle; de saae ikke, og høste ikke, og sanke ikke i Lader, og Eders himmelske Fader føder dem; ere I ikke meget Mere end de? 27. Men hvo [hvem] iblandt Eder kan lægge en Alen til sin Væxt, endog han bekymrer sig derfor? 28. Og hvi [hvorfor] bekymre I Eder for Klæderne? Betragter Lilierne paa Marken, hvorledes de voxe; de arbeide ikke, spinde ikke. 29. Men jeg siger Eder, at end ikke Salomo i al sin Herlighed var saa [således] klædt, som een af dem. 30. Klæder da Gud saaledes det Græs paa Marken, som er i Dag, og i Morgen kastes i Ovn, skulde han ikke meget mere klæde Eder, I lidet troende! 31. Derfor skulle I ikke bekymre Eder, og sige: hvad skulle vi æde [spise]? eller: hvad skulle vi drikke? eller: hvormed skulle vi klæde os? 32. efter alt saadant søge Hedningene; thi Eders himmelske Fader veed, at I have alle disse Ting behov. 33. Men søger først Guds Rige og hans Retfærdighed, saa skulle og [også] alle disse Ting tillægges Eder [gives jer i tilgift]. 34. Bekymrer Eder derfor ikke for den anden Morgen, thi den Dag i Morgen skal bekymre sig for sit Eget. Hver Dag haver nok i sin Plage.«

I trykt udgave: Bind 16 side 199 linje 17

◀ **Slægter** : generationer.

I trykt udgave: Bind 16 side 200 linje 5

◀ **det er (...)** saa: forholder sig således.

I trykt udgave: Bind 16 side 200 linje 13

◀ **betræffende** : angående.

I trykt udgave: Bind 16 side 200 linje 26

◀ **disse 70 Aar** : allusion til den traditionelle opfattelse, at et menneskes alm. levetid er 70 år, en opfattelse, der går tilbage til Sl 90,10: »Vore leveår kan være halvfjerds, eller firs, hvis kræfterne slår til.«

I trykt udgave: Bind 16 side 200 linje 30

◀ **kaldt sig et glad Budskab end just Evangeliet** : Det gr. ord for 'evangelium' (εὐαγγέλιον, euangélion) betyder 'det gode el. glade budskab'.

I trykt udgave: Bind 16 side 201 linje 14

◀ **og** saa: også.

I trykt udgave: Bind 16 side 201 linje 24

◀ **bryder Staven over Alle** : fordømmer alle uigenkaldeligt.

I trykt udgave: Bind 16 side 202 linje 5

◀ **Gud vil, at Alle skulle frelses** : hentyder til 1 Tim 2,3-4, hvor Paulus skriver om »Gud, vor Frelser, som

vil, at alle Mennesker skulle [skal] blive salige« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 202 linje 7

◀ Men **hvor**: hvorledes.

I trykt udgave: Bind 16 side 202 linje 7

◀ **fuldkommede** : fuldbyrdede, fuldførte.

I trykt udgave: Bind 16 side 202 linje 10

◀ **see det** : se, at det.

I trykt udgave: Bind 16 side 202 linje 16

◀ **Elementerne** : de naturkræfter, der tænkes at bo i elementerne, efter datidens inddeling de fire hovedbestanddele i den fysiske verden: ild, luft, vand og jord.

I trykt udgave: Bind 16 side 202 linje 25

◀ **Narrestreeg** : en nars påfund; spøgefuldt, tåbeligt, absurdt påfund el. foretagende.

I trykt udgave: Bind 16 side 202 linje 26

◀ **forsøgt** : (hårdt) prøvet.

I trykt udgave: Bind 16 side 202 linje 34

◀ **i Retning af** : med sigte på.

I trykt udgave: Bind 16 side 203 linje 2

◀ **sandselige** : fysiske.

I trykt udgave: Bind 16 side 203 linje 3

◀ **den** igjen: nåden.

I trykt udgave: Bind 16 side 203 linje 11

◀ **naar** er: hvornår.

I trykt udgave: Bind 16 side 203 linje 11

◀ **En ypperlig Mand ... sagt, at en stor Velgjerning kun ... lønnes med stor Utak** : sigter if. journaloptegnelsen NB27:34, fra okt. 1852, i SKS 25, 149, til 9. bog, kap. 7, i *Die Ethik des Aristoteles*, overs. og kommenteret af C. Garve, bd. 1-2, Breslau 1798-1801, ktl. 1082-1083; bd. 2, s. 540-545 (1167b 17 - 1168a 28), hvor det bl.a. hedder: »Es ist eine bekannte Erfahrung, daß Wohlthäter diejenigen, welche von ihnen Wohlthaten empfangen haben, mehr zu lieben scheinen, als umgekehrt die Empfänger einer Wohlthat die Urheber derselben lieben: und man ist wie bey einer unnatürlich scheinenden Sache, die Ursache hiervon zu wissen begierig. / Den Meisten nun scheint es, daß es mit den Wohlthätern und denen, welchen sie wohlgethan haben, eben der Fall ist, als mit Gläubigern und Schuldern. So wie nun bey geliehenen Geldern die Schuldner immer wünschen, daß niemand vorhanden wäre, dem sie schuldig sind; den Gläubigern aber sehr viel an der Erhaltung ihrer Schuldner gelegen ist: eben so, scheint es, wünschen die Wohlthäter auch das Daseyn und die Erhaltung derer, welchen sie wohlgethan haben, weil sie von diesen noch in der Folge Dankerweisungen erwarten; den letzteren aber ist weit weniger daran gelegen, Personen zu wissen, welchen sie etwas Empfangenes wieder zu erstatten haben. (...) / Das Verhältniß des Wohlthäters gegen den, welchem er Wohlthaten erwiesen hat, scheint dasselbe zu seyn mit dem Verhältniß des Künstlers gegen sein Werk. Jeder liebt das seinige gewiß mehr, als er von seinem Werke würde geliebt werden, wenn dieses belebt wäre. (...) / Die Wohlthäter nun befinden sich in einem, diesem ähnlichen, Falle. Der Gegenstand ihrer Wohlthätigkeit ist gewisser Maßen ihr Werk; sie lieben ihn daher mehr, als sie von ihm geliebt werden, weil überhaupt der Urheber sein Werk, aber nicht das Werk den Urheber liebt. / (...) Dazu kommt, daß, da dem Wohlthäter seine Handlung, als eine moralisch schöne, gefällt, er sich auch über die Person freut, an welcher er diese Handlung ausgeübt hat. Der aber, welcher eine Wohlthat empfängt, kann sich über die Handlung des Gebers nicht als über eine sittliche Vollkommenheit seiner selbst, sondern höchstens als über etwas nützlich freuen. (...) Dem also, welcher eine Wohlthat erwiesen hat, bleibt sein gutes Werk: denn das moralisch Gute ist immer dauerhaft. Für den aber, welcher eine Wohlthat empfangen hat, ist der Nutzen vorübergehend. Und an eine vergangne gute Handlung erinnert man sich immer mit Vergnügen: die

Erinnerung an einen ehemahligen Vortheil aber macht gar keines, oder ein geringeres. Doch bey der Erwartung des Zukünftigen scheint es umgekehrt zu seyn.«

I trykt udgave: Bind 16 side 203 linje 14

◀ **Lad Hedningen med sin stolte Nakke slaae Himlen** : hentyder til den rom. digter Horats' *Oder*, 1. bog (*Carminum liber I*), nr. 1, v. 35f., jf. *Q. Horatii Flacci opera*, stereotyp udg., Leipzig 1828, ktl. 1248, s. 2, hvor v. 35f. lyder: »Quod si me lyricis vatibus inseris, / Sublimis feriam sidera vertice.« I *Q. Horatius Flaccus' samtlige Værker*, overs. af J. Baden, bd. 1-2, Kbh. 1792-93; bd. 1, s. 5, gengives v. 35f. således: »Dersom du, Mæcenias, sætter mig blandt Lyriske Digtere, stolt skal jeg slaae med Nakken mod Stierne.«

I trykt udgave: Bind 16 side 203 linje 22

◀ **billige** : rimelige.

I trykt udgave: Bind 16 side 204 linje 1

◀ **Menneskeslægten** : menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 16 side 204 linje 4

◀ **forknyttede** : som er sat tilbage el. standset i væksten.

I trykt udgave: Bind 16 side 204 linje 4

◀ **til en vis Grad** : 163,9.

I trykt udgave: Bind 16 side 204 linje 13

◀ **baade-og, tillige** : sml. hertil følgende passage i journaloptegnelsen NB26:112, fra aug. 1852: »I et lille lykkeligt Land (hvis Ulykke maaskee just er denne Lykke), i et lille lykkelig Land, der har en afgjort Tilbøielighed til at forgude Middelmaadighed, der har man ogsaa (sørgelige Consequents af Protestantismen) faaet Xstd. [kristendommen], det at være Christen til i en hedensk Optimisme at være commensurabelt for [overensstemmende, foreneligt med] Endelighed – ligesom alt Andet, saa man har faaet anbragt baade-og, tillige, er baade Det og Det og Det – og Xsten [kristen], er Det og Det – og tillige Xsten; og den Betjening [forvaltning] af Xstd. man har haft i det lille Land har verdslig klogt slaet ind med herpaa.« SKS 25, 105,22-30.

I trykt udgave: Bind 16 side 204 linje 14

◀ **Kjendet** paa: kendetegnet.

I trykt udgave: Bind 16 side 204 linje 15

◀ **Hjerteskuddet** : midterspiren, -skuddet, kimknoppen i en plante.

I trykt udgave: Bind 16 side 204 linje 25

◀ **hvo** : hvem.

I trykt udgave: Bind 16 side 204 linje 29

◀ til **Forargelse**: anstød.

I trykt udgave: Bind 16 side 204 linje 31

◀ **i det Tilfælde** : således stillet.

I trykt udgave: Bind 16 side 205 linje 13

◀ **ikke en Tøddel maa der forandres** : allusion til Jesu ord i Matt 5,18: »sandelig siger jeg Eder: indtil Himmelen og Jorden forgaae, skal end ikke det mindste Bogstav eller en Tøddel forgaae af Loven, indtil det skeer altsammen« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 205 linje 21

◀ **de (...) ville**: vil.

I trykt udgave: Bind 16 side 205 linje 31

◀ **i sit Første** : i sit udgangspunkt.

I trykt udgave: Bind 16 side 206 linje 16

◀ **braller (...)** ud med : el. bralrer ud med, plaprer ud med.

I trykt udgave: Bind 16 side 206 linje 22

◀ **Sædeligheds-Tilstand** : moralske, etiske tilstand.

I trykt udgave: Bind 16 side 206 linje 27

◀ **Luftstrøget** : himmelstrøget, klimaet.

I trykt udgave: Bind 16 side 206 linje 28

◀ **vanslægte** : degenererer.

I trykt udgave: Bind 16 side 206 linje 30

◀ vi Mennesker **skulle**: skal.

I trykt udgave: Bind 16 side 207 linje 1

◀ **flaut** : dels flovt, dels (i datidens primære betydning) kraftløst el. åndløst.

I trykt udgave: Bind 16 side 207 linje 5

◀ **abgeschmakt** : dvs. abgeschmactt, ty., smagløst, banalt, naivt.

I trykt udgave: Bind 16 side 207 linje 5

◀ **Guds Ord fra Landet** : dels en landsbypræst el. -degn, dels et ungt naivt menneske.

I trykt udgave: Bind 16 side 207 linje 5

◀ **decorum** : lat., det gældende (uskrevne) regelsæt for sømmelig, anstændig adfærd, velanstændighed.

I trykt udgave: Bind 16 side 207 linje 10

◀ **i stille Timer** : 183,8.

I trykt udgave: Bind 16 side 207 linje 10

◀ **understaaer sig til** : drister sig til.

I trykt udgave: Bind 16 side 207 linje 11

◀ Naar **saa er**: det foregår således.

I trykt udgave: Bind 16 side 207 linje 12

◀ **forstyrre ham den** : ødelægge den for ham.

I trykt udgave: Bind 16 side 207 linje 13

◀ **Declamateurs** : fr., deklamatorer, deklamerende, talekunstnere.

I trykt udgave: Bind 16 side 207 linje 19

◀ **gjøres om** : omdannes, forandres.

I trykt udgave: Bind 16 side 207 linje 23

◀ **vide (...)** Tak : føle taknemlighed over for (en), være (en) taknemlig, være (en) tak skyldig.

I trykt udgave: Bind 16 side 207 linje 28

◀ **at Læsemaaden var tvivlsom** : hentyder til de udbredte, tekstkritiske udgaver af NTs gr. tekst; disse udgaver er bygger på det princip, at teksten er rekonstrueret på grundlag af flere overleverede håndskrifter, og forsynet med et mere el. mindre omfattende apparat med de læsemåder, der varierer i forhold til

udgavens trykte tekst. Arbejdet med at afgøre, hvilke læsemåder der er de bedste, kaldes tekstkritik. SK havde fem tekstkritiske udgaver af det gr. NT, jf. ktl. 14-19.

I trykt udgave: Bind 16 side 207 linje 36

◀ **hvisaarsag** : af hvilken årsag, hvorfor.

I trykt udgave: Bind 16 side 208 linje 5

◀ **Divertissement** : underholdning, potpourri.

I trykt udgave: Bind 16 side 208 linje 13

◀ **gjøre Christendommen til en Talemaade** : sml. fx følgende passage i nr. II af »Tanker som saare bagfra – til Opbyggelse«, tredje afdeling af *Christelige Taler* (1848), hvor SK skriver: »Fordrer Gud det ikke af os, at vi skulle [skal] forlade alle Ting, saa fordrer han jo dog Oprigtighed af os. Langtfra utaalmodigt og hidsigt [heftigt, ivrigt] at tilskynde Nogen til utaalmodigt og hidsigt at forsøge sig i at forlade alle Ting, hvad Gud maaskee ikke fordrer, ikke fordrer af ham, ville [vil] vi derimod anprise [lovprise] Oprigtighed, som Gud fordrer af Alle; men det er dog for galt, at gjøre Det til en Talemaade, eller i Form af en Talemaade at udsige Det om os Alle, Det, der, naar det bliver virkelig Alvor, kun fuldkommes af Een blandt Tusinder og Tusinder.« SKS 10, 196,20-28. Sml. desuden journaloptegnelsen NB19:19, fra juni 1850, hvor SK under overskriften »Det hele Xstlige [kristelige] er blevet Talemaade« skriver: »Det Hele er blevet Talemaader, som man finder det aldeles i sin Orden, at 'Præsten' bevæger sig i om Søndagen (ligesom jo ogsaa Jurister og Læger have et eget Sprog) men som man da hverken vilde tillade Præsten eller Lægmanden personligt at gjøre Brug af om Mandagen – det var jo latterligt. / Tidens Forstandighed er formeentligen længst, længst voxet fra dette Barnlige – nu er det en Stiil som bruges i Bedemands-Stiil o: D:.« SKS 23, 340f.

I trykt udgave: Bind 16 side 208 linje 15

◀ **var Sandheden** : hentyder til Joh 14,6, hvor Jesus om sig selv siger: »jeg er Veien, og Sandheden, og Livet« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 208 linje 21

◀ **var »Ordet«** : hentyder til Joh 1,1-2, hvor det om Kristus hedder: »I Begyndelsen var Ordet, og Ordet var hos Gud, og Ordet var Gud. Det var i Begyndelsen hos Gud« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 208 linje 22

◀ **ville** vi: vil.

I trykt udgave: Bind 16 side 208 linje 23

◀ **idet vi saa ... tale om ... Ingen kan tjene to Herrer** : 155,35. – **det forelæste Evangelium**: det (i andres påhør) oplæste evangelium (199,17).

I trykt udgave: Bind 16 side 208 linje 28

◀ **gjøre det kjendeligt**: synligt, tydeligt.

I trykt udgave: Bind 16 side 209 linje 2

◀ **hendrage** : henlede.

I trykt udgave: Bind 16 side 209 linje 7

◀ **Han lader sig føde i Armod og Ringhed** : hentyder formentlig til v. 7 i beretningen i Luk 2,1-20 om Jesu fødsel, hvor det fortælles: »Og hun [Maria] fødte sin Søn, den Førstefødte, og svøbte ham, og lagde ham i en Krybbe; thi de havde ikke Rum i Herberget« (NT-1819). – **Ringhed**: allusion til Kristushymnen i Fil 2,6-11, hvor Paulus skriver om Jesus Kristus: »han forringede sig selv, i det han tog en Tieners Skikkelse paa, og blev Mennesker liig, og da han var funden i Skikkelse, som et Menneske, fornedrede han sig selv«, v. 7-8 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 209 linje 9

◀ **af en trolovet Jomfru** : I beretningen om bebudelsen af Jesu fødsel fortælles det, at englen Gabriel blev sendt fra Gud »til en Jomfru, som var trolovet [med] en Mand, ved Navn Joseph, af Davids Huus; og Jomfruen hedde Maria«, Luk 1,27 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 209 linje 10

◀ **hvem den retsindige Mand ... ikke ... i Stilhed skilte sig fra hende** : hentyder til beretningen i Matt 1,18-25 om Jesu fødsel, hvor det fortælles: »Men Joseph, hendes [Marias] Mand, efterdi han var retsindig, og ikke vilde offentlig beskæmme hende, besluttede hemmelig at skille sig fra hende. Men i det han tænkte derpaa, see, da aabenbaredes Herrens Engel for ham i en Drøm, og sagde: Joseph, Davids Søn, frygt ikke at annamme din Hustru Maria, thi det, som er avlet i hende, er af den Hellig Aand. Men hun skal føde en Søn, og du skal kalde hans Navn Jesus, thi han skal frelse sit Folk fra deres Synder. (...) Men der [da] Joseph vaagnede op af Søvn, gjorde han, som Herrens Engel havde befalet ham, og han annammede sin Hustru«, v. 19-24 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 209 linje 10

◀ **»uden Fader, uden Moder, uden Slægtregister«** : citat fra Hebr 7,3, hvor det om kong Melkisedek hedder: »uden Fader, uden Moder, uden Slægtregister, havende hverken Dages Begyndelse eller Livs Ende, men lignet med Guds Søn bliver [forbliver] han Præst for stedse« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 209 linje 15

◀ **af Mangel paa Plads (...) i en Stald (...) lagt i en Krybbe** : 209,9.

I trykt udgave: Bind 16 side 209 linje 31

◀ **»Svøbet« i Beredskab** : 'svøbet' parat til fødslen.

I trykt udgave: Bind 16 side 209 linje 34

◀ **der lyser himmelsk Herlighed over denne Fødsel** : hentyder til beretningen i Luk 2,1-20 om Jesu fødsel, hvor det fortælles, at der i nærheden af stalden, hvor Jesus blev født, var hyrder, der holdt nattevagt over deres hjord. »Og see, Herrens Engel stod for dem, og Herrens Klarhed skinnede om dem, og de frygtede saare«, v. 9. Og det fortælles videre, v. 13-14: »Og strax var med Engelen en himmelsk Hærskares Mangfoldighed, som lovede [lovpriste] Gud og sagde: Ære være Gud i det Høieste! og Fred paa Jorden! og i Mennesker en Velbehagelighed!« (NT-1819). Sml. genfortællingen i S.B. Hersleb *Lærebog i Bibelhistorien. Udarbejdet især med Hensyn paa de høiere Religionsklasser i de lærde Skoler*, 3. opl., Kbh. 1826 [1812], ktl. 186 og ktl. 187, s. 175, hvor det hedder: »Omstraaled af Himmelens Glands modtage saaledes Hyrderne Engelen glade Budskab, at en Frelser er født i Davids Stad«.

I trykt udgave: Bind 16 side 210 linje 1

◀ **en Stjerne lyser særligen over hans Fødestad** : hentyder til beretningen i Matt 2,1-12 om de vise mænd, der kom for at tilbede jødernes nyfødte konge, da de havde set hans stjerne gå op. Og efter at de af kong Herodes havde fået at vide, at de skulle søge den nyfødte kongesøn i Betlehem, fortælles det videre, v. 9-11: »Men der [da] de havde hørt Kongen, droge de bort; og see, Stiern, som de havde seet i Øster, gik hen for dem, indtil den kom, og stod ovenover, hvor Barnet var. Men der de saae Stiern, bleve de saare meget glade. Og de gik ind i Huset, og fandt Barnet [Jesus] med dets Moder Maria, og faldt ned, og tilbade det, og oplode [åbnede] deres Liggendefæ [skatte], og offrede det Gaver, Guld og Røgelse og Myrrha« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 210 linje 4

◀ **saligt det Øie, som seer den!** : allusion til Luk 10,23-24, hvor Jesus til sine disciple siger: »salige ere de Øine, som see det, I see. Thi jeg siger Eder, at mange Propheter og Konger vilde [gerne have] seet det, I see, og have det ikke seet; og hørt det, I høre, og have det ikke hørt« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 210 linje 5

◀ **en Decoration, et Kors i en Stjerne** : 191,27.

I trykt udgave: Bind 16 side 210 linje 12

◀ **Stjernen bæres ikke (en senere Opfindelse!)** : 191,27.

I trykt udgave: Bind 16 side 210 linje 17

◀ **det er Korset der bæres (jfr. Evangeliet!)** : hentyder dels til beretningen i Joh 19,17-24 om Jesu korsfæstelse, hvor det fortælles: »Og han bar sit Kors, og gik ud til det Sted, som kaldes Hovedpandested, og hedder paa Hebraisk: Golgatha«, v. 17 (NT-1819). Dels til Jesu tale om prisen for efterfølgelse i Luk 14,25-35, hvor han bl.a. siger: »Og hvo [den] som ikke bærer sit Kors, og kommer efter [følger efter] mig, kan ikke være min Discipel«, v. 27 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 210 linje 18

◀ **for lidt og for meget fordærver Alt** : ordsprog, kendt i forskellige versioner, optegnet i formen »Formeget og forlidt fordærver Alting« som nr. 666 i N.F.S. Grundtvig *Danske Ordsprog og Mundheld* (154,34), s. 25; se også nr. 6387 i E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* (166,29) bd. 2, s. 18.

I trykt udgave: Bind 16 side 210 linje 20

◀ **Christus udsender Disciplene ... Intet maae de eie ... »hvo som giver ... ingenlunde miste sin Løn.« (Mtth. X, 42)** : hentyder til og citerer fra Jesu udsendelsestale til sine tolv disciple i Matt 10,5-42, hvor Jesus bl.a. siger til dem: »I skulle [skal] ikke have Guld, ei Sølv, ei Kobber i Eders Belter; ei Taske til at reise med, ei heller to Kiortler, ei heller Skoe, ei heller Stav; thi en Arbejder er sin Føde værd«, v. 9-10 (NT-1819). – **hvo som**: enhver som.

I trykt udgave: Bind 16 side 210 linje 27

◀ **kneben** : påholdende.

I trykt udgave: Bind 16 side 211 linje 2

◀ **Der fortælles om en Reisende ... der var Ingen, som kunde bytte det** : En kilde har ikke ladet sig identificere. Sml. journaloptegnelsen JJ:245, fra aug. 1844, hvor SK fortæller en historie om »en Engellænder, der kom i Pengeforlegenhed, uagtet han havde en Note paa 100 Pund men paa Stedet, hvor han var, var der ingen Mand for at bytte den.« SKS 18, 219. Heller ikke her er en kilde identificeret.

I trykt udgave: Bind 16 side 211 linje 8

◀ **i Retning af** : i henseende til.

I trykt udgave: Bind 16 side 211 linje 19

◀ **Affecteret** : forstilt, påtaget, unaturligt. I journaloptegnelsen JJ:497, fra 1846, SKS 18, 305, oversætter SK 'affektation' med »Tillyvelse«, idet den affekterede »tillyver sig Noget«, der dybest set er hans væsen fremmed.

I trykt udgave: Bind 16 side 211 linje 24

◀ **forskylder** : forårsager.

I trykt udgave: Bind 16 side 211 linje 30

◀ **forraadt** : afsløret, røbet.

I trykt udgave: Bind 16 side 212 linje 3

◀ **Kongen i Landet ... den foragtede Familie maa flygte med Barnet ud af Landet** : hentyder til Matt 2,13-15, hvor det fortælles, at en engel i en drøm sagde til Josef, at han skulle flygte med Jesusbarnet og dets mor til Egypten, da kong Herodes ville søge at få det slået ihjel.

I trykt udgave: Bind 16 side 212 linje 6

◀ **den hellige Familie** : Op igennem kirkens historie er jomfru Maria, Josef og Jesusbarnet blevet omtalt og billedligt fremstillet som den hellige familie.

I trykt udgave: Bind 16 side 212 linje 9

◀ **Fornedrelsens Tilstand** : hentyder til den dogmatiske lære om Kristi to gudmenneskelige tilstande (fra lat. 'status'): hans fornedrelses stand ('status exinanitionis', jf. Fil 2,7, hvor den lat. oversættelse Vulgata har 'exinanivit', 'fornedrede') som udtryk for hans liv som menneske i verden med lidelse og død, og hans ophøjelses stand ('status exaltationis', jf. Joh 12,32, hvor Vulgata har 'exaltatus', 'ophøjet') som udtryk for hans liv efter opstandelsen og himmelfarten ved Guds højre hånd. Se fx § 103-105 i K. Hase *Hutterus redivivus oder Dogmatik der evangelisch-lutherischen Kirche*, 4. udg., Leipzig 1839 [1829], ktl. 581 (forkortet *Hutterus redivivus*), s. 256-264 (*Hutterus redivivus eller den Evangelisk-Lutherske Kirkes Dogmatik*, overs. af A.L.C. Listow, Kbh. 1841 (forkortet *Hutterus redivivus eller den Evangelisk-Lutherske Kirkes Dogmatik*), s. 265-273).

I trykt udgave: Bind 16 side 212 linje 17

◀ **forarges** : tager anstød.

I trykt udgave: Bind 16 side 212 linje 19

◀ **Fritænkere** : sml. forklaringen af 'fritænker' i C. Molbech *Dansk Ordbog* bd. 1-2, Kbh. 1833, ktl. 1032; bd. 1, s. 319, sp. 2: »den, som tænker frit (især om den, der i Religionssager ikke antager Kirkens Lærdomme).«

I trykt udgave: Bind 16 side 212 linje 20

◀ **Herskeren lader alle Børn under to Aar dræbe ... dræbe det med** : sigter til beretningen i Matt 2,16-18 om barnemordet i Betlehem, hvor det fortælles, at kong Herodes lod alle drenge på to år og derunder i Betlehem og omegn myrde for at få ram på den nyfødte Jesus.

I trykt udgave: Bind 16 side 212 linje 31

◀ **siges at skulle være Verdens Frelse** : hentyder til beretningen i Luk 2,1-20 om Jesu fødsel (210,1), hvor det fortælles, at englen sagde til hyrderne: »frygter ikke; thi see, jeg forkynder Eder en stor Glæde, som skal vederfares alt Folket. Thi Eder er i Dag en Frelser fød, som er den Herre Christus i Davids Stad«, v. 10-11 (NT-1819). Om betegnelsen 'Verdens Frelser', 176,12.

I trykt udgave: Bind 16 side 213 linje 4

◀ **vender Familien dog igjen tilbage, men maa leve skjult** : sigter til beretningen i Matt 2,19-23 om tilbagekomsten fra Egypten, hvor det fortælles, at en engel i en drøm sagde til Josef, at han skulle tage Jesusbarnet og dets mor og drage tilbage til Israel; men da han var bange for at tage til Judæa, hvor Herodes' søn nu havde magten, fik han i drømme en åbenbaring om i stedet at rejse til Galilæa, hvor han bosatte sig i Nazaret.

I trykt udgave: Bind 16 side 213 linje 6

◀ **Under et Besøg i Jerusalem ... bliver Barnet borte (...) bekymrede søge Barnet ... hun gemmer dem dybt i sit Hjerte** : fri gengivelse af beretningen i Luk 2,42-51 om den tolvårige Jesus i templet: »Og der [da] han var tolv Aar gammel, gik de op til Jerusalem efter Høitidens Sædvane. Og der de havde tilendebragt de Dage, og de droge hjem igjen, blev Barnet Jesus i Jerusalem, og Joseph og hans Moder vidste det ikke. Men da de meente, at han var i Reise-Selskabet, kom de en Dags Reise frem, og de ledte efter ham iblandt Slægtinge og Kyndinge [bekendte]. Og der de ikke fandt ham, gik de tilbage til Jerusalem, og ledte efter ham. Og det begav sig [skete] efter tre Dage, da fandt de ham i Templet siddende midt iblandt Lærerne, hvor han baade hørte dem og adspurgte dem. Men Alle, som ham hørte, forundrede sig saare over hans Forstand og Svar. Og der de saae ham, bleve de forfærdede; og hans Moder sagde til ham: Søn! hvi [hvorfor] gjorde du os dette? See, din Fader og jeg ledte efter dig med Smerte. Og han sagde til dem: hvi ledte I efter mig? vidste I ikke, at mig bør at være i min Faders Gierning? Og de forstode ikke det Ord, som han taledede til dem. Og han drog ned med dem, og kom til Nazareth; og var dem underdanig. Og hans Moder bevarede alle disse Ord i sit Hierte« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 213 linje 7

◀ **en Bestedelse** : en omstændighed, et (livs)forhold, en situation.

I trykt udgave: Bind 16 side 213 linje 8

◀ **Tilhold** : tilholdssted.

I trykt udgave: Bind 16 side 213 linje 12

◀ **lyde** : adlyde.

I trykt udgave: Bind 16 side 213 linje 20

◀ **søge først Guds Rige** : sigter til Matt 6,33 (199,17).

I trykt udgave: Bind 16 side 213 linje 31

◀ **Den, som søger, finder** : hentyder til Matt 7,7-8, hvor Jesus siger: »Beder, saa skal Eder gives; søger, saa skulle [skal] I finde; banker [paa], saa skal Eder oplades [der lukkes op for jer]. Thi hver den, som beder, han faaer, og den, som søger, han finder, og den, som banker, ham skal oplades« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 214 linje 2

◀ **vistnok** : rigtignok, sandt nok.

I trykt udgave: Bind 16 side 214 linje 3

◀ **er Veien til Himlen trang** : hentyder til Matt 7,14, hvor Jesus siger: »den Port er snever, og den Vei er

trang, som fører til Livet, og de ere faa, som finde den« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 214 linje 3

◀ **vistnok** : givetvis.

I trykt udgave: Bind 16 side 214 linje 10

◀ **rejiceret** : dumpet til en prøve (eksamen); forkastet, vraget.

I trykt udgave: Bind 16 side 214 linje 33

◀ **matter mig (...) ud** : gør mig (lidt efter lidt) helt mat, udmatter mig.

I trykt udgave: Bind 16 side 215 linje 7

◀ Menneskene **ville**: vil.

I trykt udgave: Bind 16 side 215 linje 10

◀ **er det (...) saa?** : forholder det sig således?

I trykt udgave: Bind 16 side 215 linje 21

◀ **elske mig af ganske Hjerte** : se følgende kommentar.

I trykt udgave: Bind 16 side 215 linje 29

◀ **hvorledes skulde et Menneske kunne elske Dig af ganske Hjerte** : hentyder til kærlighedsbudet, 5 Mos 6,5: »du skal elske HERREN din Gud, af dit ganske Hierte, og af din ganske Siel, og af din Formue [evne, kraft]« (GT-1740). Se også Matt 22,37 og især Mark 12,30, hvor Jesus siger: »du skal elske Herren din Gud, af dit ganske Hierte, og af din ganske Siel, og af dit ganske Sind, og af din ganske Styrke« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 215 linje 31

◀ **Begjering** : min fordring, mit ønske, min attrå.

I trykt udgave: Bind 16 side 216 linje 2

◀ **jeg er blevet lært, at et Menneske skal elske Dig** : sml. kap. 6 »Om Pligterne«, § 3.a, i *Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion, indrettet til Brug i de danske Skoler* (af N.E. Balle og C.B. Bastholm, gerne omtalt som *Balles Lærebog*), Kbh. 1824 [1791], ktl. 183, s. 60: »Vi skulle [skal] elske Gud over alle Ting, fordi han er vor største Velgører, og ved Christum forsonede Fader.« Se også § 7, s. 62: »Vi maae ikke elske os selv, eller noget andet, enten mere end Gud, eller ligesaa meget som Gud, og ei sætte vort Haab til os selv, eller til andre Mennesker, eller til andre Ting, fremfor til Gud, efterdi han allene er vor almægtige og største Velgører.«

I trykt udgave: Bind 16 side 216 linje 3

◀ **tog Leilighed til** : følte sig foranlediget til, fandt grund til.

I trykt udgave: Bind 16 side 216 linje 25

◀ **Fremmed i denne Verden** : formentlig allusion til 1 Pet 2,11, hvor brevets modtagere formanet »som Fremmede og Udlændinge« (NT-1819). Se også Ef 2,19.

I trykt udgave: Bind 16 side 216 linje 32

◀ **uden Rede ... uden at have det han kunde hælde sit Hoved til** : hentyder til Matt 8,20, hvor Jesus siger: »Ræve have Huler, og Himmelens Fugle Reder; men Menneskens Søn haver ikke det, hvortil han kan hælde sit Hoved« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 216 linje 32

◀ **Kredsen** : omkredsen, periferien (af en cirkel).

I trykt udgave: Bind 16 side 216 linje 34

◀ **levet hen** : henlevet, tilbragt livet.

I trykt udgave: Bind 16 side 216 linje 36

◀ **lod sig føde for at frelse Menneskenes Slægt** : 213,4. – **Menneskenes Slægt**: menneskearten, menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 16 side 217 linje 3

◀ **ved sin Lidelse og Død at vorde Forsoningen** : 199,11.

I trykt udgave: Bind 16 side 217 linje 4

◀ **det var hans Gjerning, og det var hans Føde** : hentyder til Joh 4,34, hvor Jesus siger: »min Mad er, at jeg gør hans Villie, som mig udsendte, og fuldkommer [fuldbyrder, fuldfører] hans Gierning« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 217 linje 7

◀ **gjøre det kjendeligt**: synligt, tydeligt.

I trykt udgave: Bind 16 side 217 linje 8

◀ **en Fromhed, der søger et afsides Skjulested ... at tjene Gud ene** : sigter til de munke, der i kristendommens tidlige periode levede som (asketiske) eneboere el. eremitter, kaldet anakoreterne, hvoraf nogle levede fuldstændig afsides og afsondret i ørkenen, mens andre forblev tilknyttet et kloster, se fx § 73 »Christliches Leben« i H.E.F. Guerike *Handbuch der Kirchengeschichte*, 3. udg., bd. 1-2 [med fortløbende paginering], Halle 1838 [1833], ktl. 158-159; bd. 1, s. 244-248.

I trykt udgave: Bind 16 side 217 linje 21

◀ **stadse med** : pranger, brillerer, lever flot med.

I trykt udgave: Bind 16 side 217 linje 26

◀ **O, Dyb af Underfundighed** : allusion til Rom 11,33, hvor Paulus skriver: »O Riigdoms Dyb, baade paa Guds Viisdom og Kundskab!« (NT-1819). – **Underfundighed**: listighed, snedighed.

I trykt udgave: Bind 16 side 217 linje 27

◀ **giver (...) en god Dag** : fast udtryk: er ligeglad med, blæser et stykke.

I trykt udgave: Bind 16 side 217 linje 28

◀ **hvo** : hvem.

I trykt udgave: Bind 16 side 217 linje 35

◀ **Forborgenhed** : skjulthed.

I trykt udgave: Bind 16 side 217 linje 36

◀ **Vistnok** : rigtignok, sandt nok.

I trykt udgave: Bind 16 side 217 linje 36

◀ **Slægt** : generation.

I trykt udgave: Bind 16 side 218 linje 6

◀ **Luther ... indskærper ... at lide for Læren ... uadskilleligt fra det at være Christen i denne Verden** : se fx Martin Luthers evangelieprædiken over Joh 15,26-27 og 16,1-4 (om Talsmandens komme og om forfølgelser af disciplene) til 6. søndag efter påske i *En christelig Postille, sammendragen af Dr. Morten Luthers Kirke- og Huuspostiller*, overs. af Jørgen Thisted, 1.-2. del, Kbh. 1828, ktl. 283 (forkortet *En christelig Postille*); 1. del, s. 333-341; s. 337-339, hvor Luther siger, s. 337, sp. 2: »De skulle [skal] udelukke Eder af Synagogerne, siger Han [Jesus]: ja, den Tid skal komme, at hver Den, som ihjelslaaer Eder, skal mene, han viser Gud en Dyrkelse. / Her vidner og forklarer Han Selv tydeligt nok, hvad der skal times dem i Verden for deres Prædikens Skyld. Han nævner to stærke Stykker, som ikke kunne [kan] være stærkere til at dæmpe Evangeliet: *Prædikanternes Bandsættelse og Drab i den Højestes Navn!* Hvo [hvem] kan bestaae mod saadan Forargelse? Eller hvo vil og kan vel prædike, naar Man handler saa ilde med dem, som vidne om Christen? Velan, Han har sagt, at den Helligaand skal vidne om Ham, og at ogsaa de skulle [skal] vidne. Dermed styrker Han dem, at de, trods Verdens Larm og Forfølgelse, skulle fortsætte deres Vidnesbyrd, og siger dem det forud, at de kunne [kan] ruste sig derimod.« Og efter at have henvist til 1 Mos 3,15 om

fjendskabet ml. kvindens sæd og slangens sæd siger han videre, s. 338, sp. 2: »Det er vor Trøst og Sejer i Christo, at Han vil beskyrme sin Kirke, mod Djævelens Vrede og Magt. Men imidlertid maae vi taale slige Gift-Stik og Morder-Bid [fra slagen], og de ere smertelige nok for Kjød og Blod. Det Værste er, at vi maae see og høre saameget Ondt af dem, som selv ville [vil] være og kaldes Guds Børn og Christi Kirke. Men det maae vi lære, og dertil maae vi vænne os. Thi hverken Christus [ej] heller Nogen af de sande Helgene har havt det bedre.« - **Luther**: Martin Luther (1483-1546), ty. teolog, augustiner munk (1505-24), prof. i Wittenberg; forlod definitivt augustinerklostret i 1524. Som protestantisk reformator den centrale skikkelse i det opgør og brud med den middelalderlige teologiske tradition, pavemagten og romerkirken, som bl.a. førte til en nyordning af gudstjenesten og det kirkelige liv og til dannelse af en række evangelisk-lutherske kirkeordninger, især i Nordeuropa. Forfatter til en lang række teologiske, eksegetiske, opbyggelige og kirkepolitiske værker, talrige prædikener og salmer; desuden oversatte han Biblen til tysk. Foruden *En christelig Postille* (se ovenfor) og *D. Martin Luthers Geist- und Sinn-reiche auserlesene Tisch-Reden und andere erbauliche Gespräche*, udg. af B. Lindner, bd. 1-2, Salfeld 1745, ktl. 225-226, *Luthers Werke. Vollständige Auswahl seiner Hauptschriften. Mit historischen Einleitungen, Anmerkungen und Registern*, udg. af Otto von Gerlach, bd. 1-10, Berlin 1840-41, ktl. 312-316 (forkortet *Luthers Werke*), ejede SK en konkordans til Luthers skrifter i fire bind (239,25), jf. ktl. 317-320, en udgave fra 1849 af den lille katekismus, jf. ktl. 189, samt tre ty. Luther-bibler, jf. ktl. 3-5 (193,5).

I trykt udgave: Bind 16 side 218 linje 14

◀ **Vi ville**: vil.

I trykt udgave: Bind 16 side 218 linje 18

◀ **det er** : det vil sige.

I trykt udgave: Bind 16 side 218 linje 19

◀ **saa** maatte det: således.

I trykt udgave: Bind 16 side 218 linje 20

◀ **saa vilde det gaae ham til enhver Tid i denne Verden** : sml. journaloptegnelsen NB2:37, fra maj el. juni 1847, hvor SK bl.a. skriver: »Da Xstus [Kristus] var Gud-Msket [mennesket] saa kan det at han blev korsfæstet ikke betyde, at Jøderne tilfældigviis den Gang vare demoraliserede, og at Xstus saaledes kom, om jeg saa tør sige, i et uheldigt Øieblik. Nei Xsti Skjebne er et Evigt, angiver Mske-Slægtsens [menneskehedens] Vægtfylde, det vil gaae Xstus til enhver Tid saa [således]. Xstus kan aldrig udtrykke noget Tilfældigt.« SKS 20, 156,4-9.

I trykt udgave: Bind 16 side 218 linje 20

◀ **blive dem liig** : formentlig allusion til Kristushymnen i Fil 2,6-11, hvor Paulus skriver om Jesus Kristus: »han forringede sig selv, i det han tog en Tieners Skikkelse paa, og blev Mennesker liig«, v. 7 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 218 linje 28

◀ **denne Verdens Fyrste** : betegnelse for Djævelen i Joh 12,31.

I trykt udgave: Bind 16 side 218 linje 32

◀ **Det er sværere for en Riig ... end for en Kameel at gaae igjennem et Naaleøie** : frit citat fra Matt 19,24, hvor Jesus siger: »det er lettere, at en Kameel gaaer igjennem et Naale-Øie, end at en Riig kommer ind i Guds Rige« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 219 linje 9

◀ **han har heller ingen Fader ... eller Søster** : se følgende kommentar.

I trykt udgave: Bind 16 side 219 linje 13

◀ **»disse (Disciplene) er min Fader og Moder og Broder og Søster.«** : frit citat fra beretningen i Matt 12,46-50 om Jesu sande slægtninge: »Men der [mens] han endnu talede til Folket, see, da stode hans Moder og hans Brødre udenfor, og begierede at tale med ham. Da sagde En til ham: see, din Moder og dine Brødre staae udenfor, og begiere at tale med dig. Men han svarede og sagde til den, som sagde ham det: hvo [hvem] er min Moder? og hvilke ere mine Brødre? Og han rakte sin Haand ud over sine Disciple og sagde: see, min Moder og mine Brødre«, v. 46-49 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 219 linje 15

◀ **Han fremtræder som Lærer** : hentyder dels til Jesu bjergprædiken i Matt 5-7, der slutter med ordene: »Og det begav sig [skete], der [da] Jesus havde fuldendt disse Ord, forundrede Folket sig saare over hans Lærdom; thi han lærte [underviste] dem, som den, der havde Myndighed, og ikke som de Skriftkloge«, 7,28-29 (NT-1819). Dels til beretningen i Luk 4,16-30 om Jesus i synagogen i Nazaret, hvor Jesus fremtræder som lærer.

I trykt udgave: Bind 16 side 219 linje 27

◀ **har han hele det lille Lands Opmærksomhed** : se fx beretningen i Matt 4,23-25 om Jesu undervisning, prædikener og helbredelse, hvor det fortælles, at rygten om ham spredte sig over hele den rom. provins Syrien, og hvor det afslutningsvis oplyses, at »store folkeskarer fulgte ham fra Galilæa og Dekapolis, Jerusalem og Judæa og fra den anden side af Jordan«, v. 25. – **det lille Land**: Israel, bestående af provinsen Galilæa mod N og provinsen Judæa mod S.

I trykt udgave: Bind 16 side 219 linje 27

◀ **et Rige af denne Verden** : hentyder modsætningsvis til Joh 18,36 (223,10).

I trykt udgave: Bind 16 side 219 linje 33

◀ **vi, der have staaet ham nærmest ... staae Thronen nærmest** : formentlig allusion til beretningen i Mark 10,35-40, hvor det fortælles, at Zebadæussønnerne, Jakob og Johannes, sagde til Jesus: »Lov os, at vi må få sæde i din herlighed, den ene ved din højre, den anden ved din vestre hånd«, v. 37.

I trykt udgave: Bind 16 side 219 linje 34

◀ **det lille Folk** : Størrelsen af den jødiske befolkning i Palæstina på Jesu tid kan ikke afgøres, se fx G.B. Winer *Biblisches Realwörterbuch* (177,4) bd. 2, s. 223f.

I trykt udgave: Bind 16 side 220 linje 1

◀ er blevet **aabenbart**: synligt, tydeligt.

I trykt udgave: Bind 16 side 220 linje 14

◀ **Elskov, Venskab ... er Selvkjerlighed** : sml. afsnittet om kristendommens forståelse af elskov og venskab som selvkærlighed i nr. II. B. »Du skal elske *Næsten*« i første følge af *Kjerlighedens Gjerninger* (1847), i *SKS* 9, 59-67.

I trykt udgave: Bind 16 side 220 linje 29

◀ **den ligefremme Kjendelighed** : det ligefremme kendetegn.

I trykt udgave: Bind 16 side 220 linje 30

◀ **det Udmærkede** : det begunstigede, det særligt el. fortrinligt stillede.

I trykt udgave: Bind 16 side 220 linje 31

◀ **kjendt paa** : kendetegnet ved.

I trykt udgave: Bind 16 side 220 linje 31

◀ **Natur-Underfundighed** : snedighed, listighed af natur.

I trykt udgave: Bind 16 side 220 linje 34

◀ **Gud i Himlene iførte sig en ringe Tjeners Skikkelse** : hentyder til v. 7 i Kristushymnen i Fil 2,6-11 (218,28).

I trykt udgave: Bind 16 side 221 linje 6

◀ **er i Welten** : Talemåden 'at være i welten, velten el. vælten' udtrykker: at have indflydelse, være på mode, være populær, toneangivende, feteret. Sml. *Christelige Taler* (1848), i *SKS* 10, 235,9-12, med kommentarer.

I trykt udgave: Bind 16 side 221 linje 10

◀ **et Lem**: medlem.

I trykt udgave: Bind 16 side 221 linje 12

◀ **Stjerner og Baand** : 191,27.

I trykt udgave: Bind 16 side 221 linje 13

◀ **jo jeg takker** : ironisk-foragteligt udbrud: Jo tak!

I trykt udgave: Bind 16 side 221 linje 14

◀ **Almagts**: Om Guds almagt, se fx kap. 1, afsnit 3, »Hvad Skriften lærer om Guds Væsen og Egenskaber«, § 3, i *Balles Lærebog* (216,3), s. 13: »Gud er *almægtig*, og kan gjøre alt, hvad han vil, uden Møie [besvær]. Men han gjør ikkun [kun] det, som er viist og godt, fordi han ikke vil andet, end det allene.«

I trykt udgave: Bind 16 side 221 linje 20

◀ **Moderen maa føle det som et Sværd ... gennem hendes Hjerte** : hentyder til Luk 2,34f., hvor den gamle Simeon siger til Jesu mor, da Jesus blev frembåret for Herren i templet i Jerusalem: »se, denne [Jesus] er sat Mange i Israel til Fald og Opreisning, og til et Tegn, som imodsiges, (ogsaa din egen Siel skal et Sværd gennemtrænge!)« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 221 linje 26

◀ **alle Muligheder i sin Haand** : allusion til Joh 3,35, hvor Jesus siger: »Faderen elsker Sønnen, og haver givet alle Ting i hans Haand« (NT-1819). Se desuden Matt 26,52-53, hvor Jesus, der netop er blevet forrådt af Judas, siger til en af dem, der vil forsvare ham: »stik dit Sværd paa sit Sted [dvs. i skeden]; thi alle de, som tage Sværd, skulle [skal] omkomme ved Sværd. Eller mener du, at jeg nu ikke kunde bede min Fader, at han skulde tilskikke mig mere end tolv Legioner Engle?« (NT-1819) – 'legioner' betyder her: store skarer. Se i øvrigt Matt 19,26, hvor Jesus siger: »for Gud ere alle Ting muelige« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 221 linje 28

◀ **gjøre det aabenbart** : bringe det frem i lyset, gøre det tydeligt.

I trykt udgave: Bind 16 side 221 linje 30

◀ **70 Aar gamle** : 200,30.

I trykt udgave: Bind 16 side 222 linje 1

◀ **falder ind i** : bestandigt var.

I trykt udgave: Bind 16 side 222 linje 19

◀ **vedblive indtil det Sidste kun at tjene een Herre** : allusion til Kristushymnen i Fil 2,6-11, hvor Paulus skriver om Jesus Kristus: »og da han var funden i Skikkelse, som et Menneske, fornede han sig selv, saa han blev lydige indtil Døden, ja Korsets Død«, v. 8 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 222 linje 30

◀ **han der var Kjerlighed** : allusion dels til 1 Joh 4,8: »Hvo [den] som ikke elsker, kiender ikke Gud; thi Gud er Kierlighed« (NT-1819), dels til 1 Joh 4,16: »Gud er Kierlighed, og hvo som bliver i Kierlighed, bliver i Gud, og Gud i ham« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 223 linje 1

◀ **Alt vilde de jo lide for og med Dig** : hentyder formentlig til beretningen i Matt 26,31-35 om Jesu forudsigelse af Peters fornægtelse. Efter at Jesus har sagt til sine disciple: »i denne Nat skulle [skal] I alle forarges paa [svigte] mig«, v. 31, hedder det: »Peder svarede, og sagde til ham: dersom de og alle skulle forarges paa dig, saa vil jeg dog aldrig forarges. Jesus sagde til ham: sandelig siger jeg dig, at i denne Nat, førend Hanen galer, skal du fornægte mig tre Gange. Peder sagde til ham: dersom jeg og [endog] skulde døe med dig, vil jeg ikke fornægte dig. Ligesaa sagde og [også] alle Disciplene«, s. 33-35 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 223 linje 1

◀ **mit Rige er ikke af denne Verden** : hentyder til Joh 18,36, hvor Jesus, efter at Pilatus har spurgt ham, om han er jødernes konge, og om hvad han har gjort, svarer ham: »mit Rige er ikke af denne Verden. Var mit Rige af denne Verden, havde vel mine Tienere stredet [stridt] derfor, at jeg ikke var bleven overantvordet [overgivet til] Jøderne; men nu er mit Rige ikke deraf« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 223 linje 10

◀ **»der har Djævelen.«** : frit citat fra Joh 7,20, hvor folket til Jesus siger: »du haver Diævelen; hvo [hvem] søger at slaae dig ihjel?« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 223 linje 18

◀ **Caprice** : af fr., lunefuldt indfald, grille.

I trykt udgave: Bind 16 side 224 linje 2

◀ **Myreslugerens Tragt** : Der tænkes på myreløven (lat. Myrmeleon formicarius), et insekt af floringernes orden. Som larve graver den sig ned i løst sand på en sådan måde, at der opstår en tragt omgivet af en lille sandvold. Larven befinder sig i bunden af tragten; når myrer el. andre smådyr kommer for nær til tragten og ruller ned i den, går larven til angreb og udsuger dem med sine lange kindbakker.

I trykt udgave: Bind 16 side 224 linje 21

◀ **Menneske-Slægten** : menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 16 side 224 linje 25

◀ **han bespottet Gud** : hentyder til Matt 9,3, hvor Jesus har helbredt en lam og tilgivet denne sine synder: »Og see, Nogle af de Skriftkloge sagde ved sig selv: denne bespottet Gud« (NT-1819). Der kan også være tænkt på Joh 10,34-36, hvor jøderne vil stene Jesus, fordi han har gjort sig selv til Gud: »Jesus svarede dem: er der ikke skrevet i Eders Lov: jeg haver sagt: I ere Guder? Dersom han kalder dem Guder, til hvilke Guds Ord skede: (og Skriften kan ikke rokkes,) sige I da til den, hvem Faderen haver helliget og sendt til Verden: du bespottet Gud, fordi jeg sagde: jeg er Guds Søn?« (NT-1819). Se også beretningen i Matt 26,57-68 om Jesus for det jødiske Råd (225,1), hvor ypperstepræsten flængede sine klæder og sagde om Jesus: »han har bespottet Gud; hvad have vi længere Vidner behov? see, nu have I hørt hans Bespottelse«, v. 65 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 224 linje 29

◀ **i det afgjørende Øieblik ... ængstet indtil Døden ... finder dem sovende - ikke ... vaage med ham** : hentyder til beretningen i Matt 26,36-46 om Jesus i Getsemane Have, hvor det fortælles, at Jesus tog Peter og de to Zebadæussønner, Jakob og Johannes, med sig. Og han sagde til dem: »min Siel er ganske bedrøvet indtil Døden; bliver her, og vaager med mig«, v. 38. Derpå gik Jesus afsides for at bede. Da han kom tilbage, fandt han disciplene sovende og sagde til Peter: »saa kunne I da ikke vaage een Time med mig!« v. 40. Og det gentog sig, at Jesus gik afsides for at bede, vendte tilbage og fandt dem atter sovende; han lod dem være og gik for tredje gang afsides for at bede. Da han denne gang kom tilbage til sine disciple, sagde han til dem: »sove I fremdeles, og hvile Eder? See, Timen er nær, og Menneskens Søn skal forraades i Synderes Hænder. Staaer op, lader os gaae; see, han er nær, som forraader mig«, v. 45-46 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 224 linje 31

◀ **han benytter Øieblikket til at forraade og sælge ham** : sigter til beretningen i Matt 26,14-16 om Judas' forræderi, hvor følgende fortælles: »Da gik en af de tolv, han, som hed Judas Iskariot, til ypperstepræsterne og sagde: 'Hvad vil I give mig for at forråde ham til jer?' De talte tredive sølvpenge op til ham. Og fra da af søgte han en lejlighed til at forråde ham.« Se også beretningen i Matt 26,47-50: »Endnu mens han talte [se foregående kommentar], kom Judas, en af de tolv, fulgt af en stor skare med sværd og knipler fra ypperstepræsterne og folkets ældste. Han, som forrådde ham, havde aftalt et tegn med dem og sagt: Det er ham, som jeg kysser; grib ham! Han gik straks hen til Jesus, hilste ham med et 'Rabbi!' og kyssede ham. Jesus sagde til ham: 'Min ven, nu har du gjort dit.' Da kom de hen og lagde hånd på Jesus og greb ham.«

I trykt udgave: Bind 16 side 224 linje 33

◀ **Saa bliver han grebet** : se foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 16 side 224 linje 34

◀ **de flygte** : hentyder til afslutningen på beretningen i Matt 26,47-56 om tilfangetagelsen af Jesus. Efter at Jesus var blevet pågrebet af de mænd, der var udsendt af ypperstepræsterne og de ældste, fortælles det, v. 56: »Da lod alle disciplene ham i stikken og flygtede.«

I trykt udgave: Bind 16 side 224 linje 35

◀ **den troeste af dem fornægter ham** : sigter til beretningen i Matt 26,69-75 om Peters fornægtelse af Jesus under processen mod ham i ypperstepræstens gård. Her fortælles det, at da Peter tre gange havde

benægtet at kende noget som helst til Jesus, galede hanen (223,1), hvorpå Peter gik udenfor og græd bitterligt.

I trykt udgave: Bind 16 side 224 linje 35

◀ **Han staaer for sine Dommere** : If. Matt 26,57-68 og 27,1-2.11-26 og tilsvarende Mark 14,53-65 og 15,1-15 samt Joh 18,15-24 og 18,28-19,16 blev Jesus efter tilfangetagelsen først ført frem for ypperstepræsterne og hele det jødiske Råd og derpå for den rom. præfekt Pilatus, der på jødernes krav dødsdømte ham til korsfæstelse. If. Luk 22,63-71 og 23,1-25 blev Jesus først ført frem for ypperstepræsterne og Rådet, derpå for Pilatus, som videresendte ham til Herodes Antipas, der var tetrark (statholder) over Galilæa og Peræa, men som sendte ham tilbage til Pilatus.

I trykt udgave: Bind 16 side 225 linje 1

◀ **anklaget** : se beretningen i Matt 26,57-68 om Jesus for det jødiske Råd, hvor følgende fortælles, v. 59-66: »Ypperstepræsterne og hele Rådet søgte at få et falsk vidneudsagn mod Jesus for at kunne dømme ham til døden, men de fandt ikke noget, selv om mange trådte frem og vidnede falsk. Til sidst trådte dog to frem og sagde: 'Han har sagt: Jeg kan bryde Guds tempel ned og rejse det igen på tre dage.' Så stod ypperstepræsten frem og spurgte ham: 'Har du ikke noget at svare på det, vi vidner imod dig?' Men Jesus tav. Så sagde ypperstepræsten til ham: 'Jeg besværges dig ved den levende Gud: Sig os, er du Kristus, Guds søn?' Jesus svarede ham: 'Du sagde det selv. Men jeg siger jer: Herefter skal I se Menneskesønnen sidde ved den Almægtiges højre hånd og komme på himlens skyer.' Da flængede ypperstepræsten sine klæder og sagde: 'Han har spottet Gud! Hvad skal vi nu med vidner? Nu har I selv hørt bespottelsen. Hvad mener I?' De svarede: 'Han er skyldig til døden.'« Se desuden beretningen i Luk 23,1-5 om Jesus for Pilatus, hvor det fortælles, v. 2, at forsamlingen af ypperstepræsterne og det jødiske Råd over for Pilatus anklagede Jesus for følgende: »Vi er blevet klar over, at denne mand vildleder vort folk og vil hindre, at vi betaler skat til kejseren, og han siger om sig selv, at han er Kristus, en konge.« Og da Pilatus efter at have forhørt Jesus sagde, at han ikke fandt ham skyldig, vedblev forsamlingen at anklage: »Han ophidser folket med sin lære over hele Judæa; han begyndte i Galilæa og er kommet helt hertil«, v. 5. Se endvidere beretningen i Matt 27,11-14 og i Joh 18,33-38 om Jesus for Pilatus, hvor Pilatus forhører Jesus om anklagen mod ham for at være jødernes konge.

I trykt udgave: Bind 16 side 225 linje 1

◀ **dømt** : If. Matt 27,26; Mark 15,15; Luk 23,25; og Joh 19,16 endte det med, at Pilatus udleverede Jesus til at blive korsfæstet.

I trykt udgave: Bind 16 side 225 linje 1

◀ **hudstrøgen** : If. Matt 27,26; Mark 15,15 og Joh 19,1 lod Pilatus sine folk piske Jesus.

I trykt udgave: Bind 16 side 225 linje 1

◀ **iført al mulig Forhaanelse** : If. Matt 27,28-29; Mark 15,17; og Joh 19,2 gav Pilatus' soldater Jesus en purpurkappe på og satte en tornekrone på hans hoved. If. Luk 23,11 (NT-1819) viste Herodes Antipas og hans soldater Jesus foragt og hån ved at kaste »et hvidt Klædebon« om ham.

I trykt udgave: Bind 16 side 225 linje 2

◀ **bespottet** : hentyder til, at de mænd, der holdt Jesus bevogtet inden forhøret i Rådet, 'bespottede' ham, se Luk 22,63.65 (NT-1819); at Jesus blev 'bespottet' af den rom. statholders soldater, se Matt 27,29.31 (NT-1819); at de, der gik forbi den korsfæstede Jesus, 'bespottede' ham, se Matt 27,39; at ypperstepræsterne sammen med de skriftkloge og de ældste 'bespottede' ham, mens han hang på korset, se Matt 27,41; og at den ene af de to røvere 'bespottede' ham, se Luk 23,39. Jf. i øvrigt Luk 18,32, hvor Jesus forudsiger sin lidelse og død med ordene: »Thi han skal overantvordes [overgives til] Hedningerne, og bespottes, forhaanes, og bespyttes« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 225 linje 2

◀ **bespyttet** : hentyder til, at nogle begyndte at 'bespytte' Jesus under forhøret af ypperstepræsterne i Rådet, se Mark 14,65 (NT-1819); og at Jesus blev 'bespyttet' af Pilatus' soldater, se Mark 15,19 (NT-1819). Jf. i øvrigt Luk 18,32, se foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 16 side 225 linje 2

◀ **falder det ham paa Sinde** : fast udtryk: slog det ham.

I trykt udgave: Bind 16 side 225 linje 2

◀ **hvo** : hvem.

I trykt udgave: Bind 16 side 225 linje 3

◀ **tages forfængeligt** : misbruges på en letfærdig måde, vanhelliges.

I trykt udgave: Bind 16 side 225 linje 4

◀ **jeg er dog en Konge** : hentyder til Joh 18,37, hvor det fortælles: »Da sagde Pilatus til ham [Jesus]: er du ikke dog en Konge? Jesus svarede: du siger det, at jeg er en Konge. Jeg er dertil født, og dertil kommen til Verden, at jeg skal vidne om Sandheden. Hver den, som er af Sandheden, hører min Røst« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 225 linje 5

◀ **Landshøvdingen har den Godhed ... at henvende sig til ... Medlidenhed** : hentyder til Matt 27,15-26 (NT-1819), hvor det fortælles, at landshøvdingen plejede at frigive en fange ved påsketid, og at Pilatus derfor gav folkemængden valget ml. Jesus og den berygtede fange Barrabas el. Barabbas; om resultatet af valget, 225,18. – **Landshøvdingen**: dvs. Pontius Pilatus, rom. præfekt i Judæa og Samaria (26-36 e.Kr.), der i Matt 27 (NT-1819) med urette benævnes landshøvding i stedet for statholder (som i Joh 18).

I trykt udgave: Bind 16 side 225 linje 11

◀ **indtil det Sidste** : 222,30.

I trykt udgave: Bind 16 side 225 linje 15

◀ **Folket har Valgretten ... De vælge Røveren** : se Matt 27,20-22, hvor det fortælles: »de Ypperste-Præster og de Ældste overtalede Folket, at de skulde begiere Barrabam, men omkomme [få ombragt] Jesum. Men Landshøvdingen [Pilatus] svarede, og sagde til dem: hvilken ville [vil] I, at jeg skal give Eder løs af disse To? Men de sagde: Barrabam. Pilatus sagde til dem: hvad skal jeg da gjøre med Jesu, som kaldes Christus? De sagde alle til ham: lad ham korsfæstes!« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 225 linje 18

◀ **en langt frygteligere Røver** : If. Mark 15,7 og Luk 23,19 var Barrabas kastet i fængsel for oprør og mord, men if. Joh 18,39-40 var han en røver.

I trykt udgave: Bind 16 side 225 linje 20

◀ **underfundigere** : listigere, snedigere.

I trykt udgave: Bind 16 side 225 linje 31

◀ **Mammon** : »Reichthum, Geld und zeitliche Güter« (»Rigdom, penge og timelige goder«), *M. Gottfried Büchner's biblische Real- und Verbal-Hand-Concordanz oder Exegetisch-homiletisches Lexicon*, 6. udg., forøget og udg. af H.L. Heubner, Halle 1840 [1740], ktl. 79, s. 923.

I trykt udgave: Bind 16 side 225 linje 36

◀ **en Kameel gaer vanskeligt gjennem et Naaleøie** : 219,9.

I trykt udgave: Bind 16 side 226 linje 5

◀ **Narredragt** : stærkt afstikkende klædedragt, som typisk var udstyret med bjælder og et overdimensioneret kravetøj, dertil hørte en hue med æselører el. hanekam og en slags parodisk scepter.

I trykt udgave: Bind 16 side 226 linje 8

◀ **hiin Konge ... tog Liigskjorten paa istedetfor Kronings-Dragten** : hentyder til »Fjerde Handling« i Adam Oehlenschlägers tragedie *Palnatoke* (1807), hvor kong Harald i mørke griber fejl ml. kroningsdragten, der ligger til højre, og ligklæderne, der ligger til venstre side, og triner frem i ligklæderne i stedet for kroningsdragten. Jf. *Oehlenschlägers Tragødi* bd. 1-10, Kbh. 1841-49 (jf. ktl. 1601-1605, bd. 1-9, 1841-44); bd. 2, 1842, s. 260-284; s. 272f. Fra premieren den 4. april 1809 til den 21. feb. 1840 (sidste fremførelse i SKs levetid) blev tragedien i alt opført 26 gange på Det kgl. Teater.

I trykt udgave: Bind 16 side 226 linje 10

◀ **vistnok** : rigtignok, sandt nok.

I trykt udgave: Bind 16 side 226 linje 12

◀ **ikke havde Bryllups-Klædningen paa** : hentyder til Jesu lignelse om kongesønnens bryllup i Matt 22,1-14, hvori der fortælles om en konge, der havde indbudt gæster til sin søns bryllup, men da ingen af dem ville komme, lod han sine tjenere samle alle dem, de fandt på vejene. Da kongen kom og hilste på de forsamlede, fik han imidlertid øje på en, der ikke havde bryllupsklædning på, og spurgte ham hvorfor. Manden uden bryllupsklædning svarede ikke, og kongen sagde da til sine tjenere: »binder Hænder og Fødder paa ham, og tager ham, og kaster ham ud i det yderste Mørke; der skal være Graad og Tænders Gnidsel. Thi Mange ere kaldede, men Faa udvalgte«, v. 13f. (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 226 linje 16

◀ **raabes i Gevær** : råbes vagt i gevær, dvs. vagten råbes under våben; advares mod.

I trykt udgave: Bind 16 side 226 linje 19

◀ **Livsstraf** : dødsstraf.

I trykt udgave: Bind 16 side 226 linje 23

◀ **Han blev ogsaa som Gudsbespotter dømt fra Livet** : 225,1.

I trykt udgave: Bind 16 side 226 linje 26

◀ **han raaber: min Gud, min Gud hvi haver Du forladt mig** : fri gengivelse af Jesu sidste korsord if. Matt 27,46: »min Gud! min Gud! hvorfor haver du forladt mig?« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 226 linje 33

◀ **»Det er fuldbragt!«** : et af Jesu ord på korset if. Joh 19,30.

I trykt udgave: Bind 16 side 226 linje 34

◀ **opløfter han ... »Fader i Dine Hænder befaler jeg min Aand!«** : fri gengivelse af Luk 23,46, hvor det fortælles: »Og Jesus raabte med høi Røst, og sagde: Fader, i dine Hænder befaler jeg min Aand; og der [da] han det sagde, udgav han Aanden [udåndede han]« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 227 linje 1

◀ **betragter Lilierne paa Marken** : citat fra Matt 6,28 (199,17).

I trykt udgave: Bind 16 side 227 linje 11

◀ **seer til Himmelens Fugle** : citat fra Matt 6,26 (199,17).

I trykt udgave: Bind 16 side 227 linje 11

◀ Dog **bliver**: forbliver.

I trykt udgave: Bind 16 side 227 linje 18

◀ **Fuglene under Himlen** : allusion til udtrykket »Fuglene under Himmelen« i Sl 8,9 og Jer 4,25 (GT-1740), se følgende passage i nr. I i »Hvad vi lære af Lilierne paa Marken og af Himmelens Fugle. Tre Taler«, anden afdeling af *Opbyggelige Taler i forskjellig Aand* (1847): »'Himmelens Fugle', eller, som der siges et andet Sted, 'Fuglene under Himmelen'«, SKS 8, 271,13f. Sml. også titlen *Lilien paa Marken og Fuglen under Himlen. Tre gudelige Taler* (1849), i SKS 11, 5-48.

I trykt udgave: Bind 16 side 227 linje 23

◀ **Forfængelighed** : tomhed.

I trykt udgave: Bind 16 side 227 linje 24

◀ **sælges for 1 ß** : hentyder til Matt 10,29, hvor Jesus siger: »Sælges ikke to Spurve for een Penning? og ikke een af dem falder paa Jorden uden Eders Faders Villie« (NT-1819). – **1 ß**: skilling (185,26).

I trykt udgave: Bind 16 side 227 linje 30

◀ **som det hedder i en gammel Psalme: hvi græder Den, som aldrig loe** : frit citat fra første strofe i den da. pietistiske salmedigter og biskop H.A. Brorsons tolv strofer lange salme »Nu Jesus til sin Pine gaaer« (1739): »Nu Jesus til sin Pine gaaer, / Ham Taarerne i Øine staaer, / Og strømmeviis nedrinder, / O! hvem der kunde græde Blod / Ved denne klare Livets Flod / Paa Jesu Rosen-Kinder. / Hvi [hvorfor] græder Du, som

aldrig loe? / Hvi græder Verdens Lyst og Ro? / Hvi græder Himlens Glæde? / Hvorledes skal jeg finde Dig, / Immanuel, saa ynkelig / Paa denne Jord at græde?« *Troens rare Klenodie, i nogle aandelige Sange fremstillet af Hans Adolph Brorson, Biskop i Ribe Stift*, udg. af L.C. Hagen, Kbh. 1834, ktl. 199, s. 148. Salmen indgår i anden dels første part af Brorsons *Troens rare Klenodie* (1739) i afsnittet »Om Guds Billede og Menneskets Elendighed og Fordærvelse«.

I trykt udgave: Bind 16 side 227 linje 32

◀ **Fruentimmer** : kvinder.

I trykt udgave: Bind 16 side 228 linje 10

◀ **Verdens Frelser** : 176,12.

I trykt udgave: Bind 16 side 228 linje 11

◀ **at et Menneske, der ... hitter paa at leve sammen med Spurvene** : Hvis der sigtes til noget bestemt, er det ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 16 side 228 linje 14

◀ **Skolemestere**: skolelærer, specielt skolens førstelærer, leder el. rektor, undertiden med bibetydningen streng.

I trykt udgave: Bind 16 side 228 linje 27

◀ **synderlig** : særlig meget.

I trykt udgave: Bind 16 side 228 linje 29

◀ **tilforladelig** : (ubetinget) pålidelig.

I trykt udgave: Bind 16 side 228 linje 35

◀ **»det Samme og om det Samme og altid det Samme«** : hentyder til en replik af Sokrates i Platons dialog *Gorgias*, 490e. På Kallikles' indvending: »Du kommer altid med det Samme, Sokrates«, svarer Sokrates: »Ikke blot det, Kallikles, men ogsaa altid tilbage til den samme Sag«, *Udvalgte Dialoger af Platon*, overs. af C.J. Heise, bd. 1-6, Kbh. 1830-51, ktl. 1164-1167; bd. 3, 1838, s. 111 (*Platons Skrifter*, udg. af Carsten Høeg og Hans Ræder, bd. 1-10, Kbh. 1992 [1932-41]; bd. 2, s. 172). Se ogsaa Xenofons *Memorabilia* (lat., Mindeværdige tildragelser), 4. bog, kap. 4, 6, hvor sofisten Hippias spottende siger: »'Snakker Du endnu, min gode Sokrates! om de selvsamme Ting, som jeg allerede for lang Tid siden hørte af Dig?' – Ja, svarede Sokrates, og det som endnu værre er, min kiere Hippias! jeg taler endog altid paa samme Maade om de samme Ting; men maaskee Du, for at vise dine mange Indsigter, aldrig foredrager de samme Ting paa den samme Maade?« *Xenophons Sokratiske Merkværdigheder*, overs. af J. Bloch, Kbh. 1792, s. 341.

I trykt udgave: Bind 16 side 228 linje 36

◀ **saa høiligt** : i så høj grad.

I trykt udgave: Bind 16 side 229 linje 3

◀ **hvad der staaer i en gammel Psalme: »ja, ja imorgen.«** : citat fra anden strofe i den da. pietistiske salmedigter og biskop H.A. Brorsons tre strofer lange åndelige sang »Klag dig ikke for Trang paa Drikke« (1765): »Siig til Sorgen: ja, ja i Morgen, / Hvad, om Bruden blev svag paa Vand. / Det er hjemme let, let at glemme, / Strax kun Foden er sat paa Land. / Siig til Sorgen o. s. v.« *Psalmes og aandelige Sange af Hans Adolph Brorson*, udg. af J.A.L. Holm, 2. opl., Kbh. 1838 [1830], ktl. 200, s. 862. Sangen indgår i afsnittet »Om Korset og Hengivenhed og Tillid under Korset« i *Doct. Hans Adolph Brorsons fordem Biskop over Riber-Stift Svane-Sang* (1765).

I trykt udgave: Bind 16 side 229 linje 9

◀ **før Fanden faaer Sko paa** : talemåde i betydningen: overmåde tidligt; sml. »'Han er oppe førend Fanden faaer Skoe paa' : overmaade tidligt«, anført under »Ordsproglige Talemaader« i C. Molbech *Danske Ordsprog, Tankesprog og Riimsprog*, Kbh. 1850, ktl. 1573, s. 310.

I trykt udgave: Bind 16 side 229 linje 12

◀ **det gjælds ikke** : dagligsprogligt udtryk for: det gælder ikke (underforstået: det er snyd).

I trykt udgave: Bind 16 side 229 linje 34

◀ **Aand i Naturen** : hentyder formentlig til H.C. Ørsted *Aanden i Naturen* bd. 1-2, Kbh. 1850, ktl. 945.

I trykt udgave: Bind 16 side 230 linje 10

◀ **beaander** : indgiver ånd.

I trykt udgave: Bind 16 side 230 linje 11

◀ **indblæst af Gud, og »nyttig til Lærdom ... til Optugtelse.«** : frit citat fra 2 Tim 3,16, hvor Paulus skriver: »Den ganske Skrivt er indblæst af Gud, og nyttig til Lærdom, til Overbeviisning, til Rettelse [retledning, vejledning], til Optugtelse i Retfærdighed« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 230 linje 12

◀ **»Betragter Lilierne ... de sye ikke, de spinde ikke«** : fri gengivelse af Matt 6,28 (199,17).

I trykt udgave: Bind 16 side 230 linje 13

◀ **Tøier** : flertal af tøj som (faglig) betegnelse for tyndere stoffer af finere kvalitet (til syning i hånden).

I trykt udgave: Bind 16 side 230 linje 15

◀ **syer om sig selv** : syr (og reparerer) sit eget tøj.

I trykt udgave: Bind 16 side 230 linje 15

◀ **Salomo ... var ikke klædt som en af dem** : tillempet gengivelse af Matt 6,29 (199,17). – **Salomo**: (død o. 930 f.Kr.), Davids anden søn med Batseba, konge over Israel i 40 år (jf. 1 Kong 11,42), berømt for sin store visdom (fx er Salomo if. den bibelske og kirkelige tradition forf. af det apokryfe skrift Visdommens Bog el. Salomos Visdom) og for sin pragt og rigdom (jf. 1 Kong 10,4-5.7.14-29).

I trykt udgave: Bind 16 side 230 linje 16

◀ **Nød lærer nøgen Kone at spinde** : ordsprog, kendt i forskellige versioner, fx »Nød lærer nøgen Kone at spinde«, optegnet som nr. 1731 i N.F.S. Grundtvig *Danske Ordsprog og Mundheld* (154,34), s. 66; og »Nød kiender [dvs. lærer] nøgen Kone at spinde«, optegnet som nr. 2565 i C. Molbech *Danske Ordsprog, Tankesprog og Riimsprog* (229,12), s. 164.

I trykt udgave: Bind 16 side 230 linje 19

◀ **pfui** : fy, føj. Opr. lydmalende ord, der skulle gengive lyden af kraftig spyttens som tegn på foragt.

I trykt udgave: Bind 16 side 230 linje 20

◀ **Straffeanstalt** : statslig institution, hvori man fuldbyrdede de strengere og mere langvarige frihedsstraffe; fængsel.

I trykt udgave: Bind 16 side 230 linje 21

◀ Hvis **saa**: det forholder sig således.

I trykt udgave: Bind 16 side 230 linje 29

◀ **satte (...) ud af Døren** : smed ud, bortviste fra tjeneste.

I trykt udgave: Bind 16 side 230 linje 32

◀ **Det der udmærker Mennesket ... er den opreiste Gang** : hentyder til den antikke opfattelse af mennesket. Se fx 1. bog, kap. 9, 26, i den rom. politiker, jurist og filosof M. Tullius Ciceros (106-43 f.Kr.) skrift *De legibus* (lat., Om lovene): »Thi mens naturen har bøjet de øvrige levende væsener nedad mod jorden, for at de kan tage føde til sig, er mennesket det eneste væsen, den har gjort opret, og den har rejst det op, for at det skulle skue mod himlen som mod sit fædreland og oprindelige hjemsted« (*Ciceros filosofiske skrifter*, udg. af Franz Blatt, Thure Hastrup og Per Krarup, bd. 1-5, Kbh. 1969-75; bd. 1, overs. af Per Krarup, s. 339f.); jf. *M. Tullii Ciceronis opera omnia*, udg. af J.A. Ernesti, bd. 1, 2. udg., Halle 1757 [1756], bd. 2,1-2,2 samt bd. 3-4, 1. udg., Halle 1756, og *Indices rerum et verborum*, 2. udg., Halle 1757 [1756], i alt 6 bd., ktl. 1224-1229; bd. 4, s. 744. Se også 2. bog, kap. 56, 140, i Ciceros skrift *De natura deorum* (lat., Om gudernes væsen), hvor det om de gaver, guderne har tildelt menneskene, siges, at de har »hævet dem op fra jorden, således at de går omkring, høje og oprejste, for at de skulle kunne skue op mod himlen og således erkende guderne. Menneskene er nemlig rundne af jorden ikke som dens beboere og indbyggere, men som en art tilskuere til de overjordiske og himmelske ting« (*Ciceros filosofiske skrifter* bd. 3, 1970, overs. af F. Blatt, s. 209); jf. *M.*

Tullii Ciceronis opera omnia bd. 4, s. 560.

I trykt udgave: Bind 16 side 231 linje 11

◀ **»Seer til Fuglene under Himlen ... de sanke ikke i Lade.«** : frit citat fra Matt 6,26 (199,17). – **Fuglene under Himlen:** 227,23.

I trykt udgave: Bind 16 side 231 linje 24

◀ **Forsynet** : se fx kap. 2, andet afsnit, »Hvad Skriften lærer om Guds Forsyn og de skabte Tings Opholdelse«, § 3, i *Balles Lærebog* (216,3), s. 23: »Gud, som er Verdens Herre og Regent, bestyrer med *Viisdom og Godhed, hvadsomhelst der skeer i Verden*, saa at baade det Gode og det Onde faaer et saadant Udfald, som han finder tienligst [mest formålstjenligt, gavnligst].« Og § 3.c, s. 24: »Om det end undertiden synes, at de Ugudelige have alting efter Ønske, og at de Gudfrygtige lide Nød, bliver Gud dog lige viis og retfærdig i sin Bestyrelse; thi han veed bedst, hvad der tiener til Nytte, saavel for enkelte Mennesker, som for hele Verden i Almindelighed, og i et andet Liv vil han engang uddele til enhver sin tilbørlige Straf eller Belønning.« Samt § 5, s. 24f.: »*Hvad der møder os i Livet*, enten det er sørgeligt eller glædeligt, bliver os *tilskikket af Gud i de bedste Hensigter*, saa at vi altid have Aarsag til at være fornøiede med hans Regiering og Bestyrelse.«

I trykt udgave: Bind 16 side 231 linje 28

◀ **i mit Ansigts Sveed gaaer ude paa Marken** : allusion til Guds forbandende ord til Adam efter syndefaldet: »Og den [jorden] skal bære dig Torn og Tidsel, og du skal æde [spise] Urter paa Marken. I dit Ansigt Sveed skal du æde Brødet, indtil du bliver til Jord igien«, 1 Mos 3,18-19 (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 16 side 232 linje 2

◀ **gudelig** : som vedrører forholdet til Gud, gudfrygtig.

I trykt udgave: Bind 16 side 232 linje 9

◀ **vistnok** : visselig, helt sikkert.

I trykt udgave: Bind 16 side 232 linje 10

◀ **Lad os nu være Mennesker** : dvs. lad os nu være fornuftige; alm. talemåde, som SK i øvrigt har benyttet flere gange. I H.C. Andersens eventyr »Lykkens Kalosker«, som SK muligvis har kendt, er det den eneste menneskelige tale, Poppedrenge behersker og derfor altid gentager, jf. *Tre Digninger*, Kbh. 1838, s. 42-44.

I trykt udgave: Bind 16 side 232 linje 25

◀ **glædedrukkent** : overvældet, beruset af glæde.

I trykt udgave: Bind 16 side 232 linje 31

◀ **satte (...) paa Porten** : smed ud, bortviste fra tjeneste.

I trykt udgave: Bind 16 side 233 linje 24

◀ **Skabt i Guds Billede som han er** : hentyder til 1 Mos 1,26-27: »Gud sagde: 'Lad os skabe mennesker i vort billede, så de ligner os! (...).' Gud skabte mennesket i sit billede; i Guds billede skabte han det, som mand og kvinde skabte han dem.«

I trykt udgave: Bind 16 side 233 linje 27

◀ **under Tugtemesteren** : sigter til Gal 3,24, hvor Paulus skriver, at »Loven er vorden vor Tugtemester til Christum, at vi skulde blive retfærdiggjorte af Troen« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 234 linje 1

◀ **Vinket** : tegnet.

I trykt udgave: Bind 16 side 234 linje 7

◀ **Kjød og Blod** : fast udtryk i NT som betegnelse for menneske, jf. fx Matt 16,17; Gal 1,16; Ef 6,12.

I trykt udgave: Bind 16 side 234 linje 8

◀ **pynte dette ud** : beskrive dette med skønne udtryk og vendinger.

I trykt udgave: Bind 16 side 234 linje 10

◀ **vistnok** : rigtignok, sandt nok.

I trykt udgave: Bind 16 side 234 linje 15

◀ **lide for Læren** : 193,36.

I trykt udgave: Bind 16 side 234 linje 26

◀ **1000 Præster** : 165,25.

I trykt udgave: Bind 16 side 234 linje 35

◀ **Menneske-Slægten** : menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 16 side 235 linje 8

◀ **stikker** : ligger, gemmer sig.

I trykt udgave: Bind 16 side 235 linje 8

◀ **betræffende** : angående.

I trykt udgave: Bind 16 side 235 linje 21

◀ **Leiesvende** : hentyder til Joh 10,11-16, hvor Jesus til farisæerne siger: »Jeg er den gode Hyrde; den gode Hyrde sætter sit Liv til for Faarene. Men Leiesvenden, og den, som ikke er Hyrde, hvilken Faarene ikke høre til, seer Ulven komme, og forlader Faarene, og flyer; og Ulven røver dem, og adspreder Faarene. Men Leiesvenden flyer, fordi han er en Leiesvend, og haver ikke Omsorg for Faarene. Jeg er den gode Hyrde, og jeg kiender mine, og kiendes af mine; ligesom Faderen kiender mig, kiender jeg og [også] Faderen; og jeg sætter mit Liv til for Faarene. Og jeg haver andre Faar, som ikke ere af denne Sti; dem bør det mig og [også] at føre did, og de skulle [skal] høre min Røst; og der skal blive een Hiord, een Hyrde« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 235 linje 22

◀ det **æklede**: gav væmmelse, stærk lede.

I trykt udgave: Bind 16 side 235 linje 28

◀ **gaaer til Alters en Gang om Aaret** : På SKs tid var det efterhånden blevet en fremherskende skik hos de fleste kirkegængere i København kun at gå til alters én el. to gange om året, og antallet af de københavnere, der slet ikke gik til alters, var stadigt stigende.

I trykt udgave: Bind 16 side 235 linje 31

◀ **et Par Gange om Aaret eller dog bestemt Nytaarsdag i Kirke** : se fx Fr. Hammerich *Kirkehistoriske Foredrag til Belysning af vore Kirkespørgsmaal*, Kbh. 1856, s. 188, hvor det oplyses, at der i midten af 1850'erne var »8000 stadige Kirkegængere (...) i Kjøbenhavn – Flere findes der ikke blandt de 70 til 80,000 Voxne«.

I trykt udgave: Bind 16 side 235 linje 32

◀ **bedrive Hoer** : begå ægteskabsbrud.

I trykt udgave: Bind 16 side 235 linje 33

◀ **Decorum** : 207,10.

I trykt udgave: Bind 16 side 235 linje 35

◀ **wohlfeil** : ty., billig, godtkøbsagtig.

I trykt udgave: Bind 16 side 236 linje 11

◀ **i en stille Time** : 183,8.

I trykt udgave: Bind 16 side 236 linje 12

◀ **de høie Dyder** : De rationalistiske præster lagde stor vægt på dyd (religionsudøvelse og livsudfoldelse i

etisk fromhed baseret på humane og kristne dyder).

I trykt udgave: Bind 16 side 236 linje 12

◀ **Levebrød** : 167,5.

I trykt udgave: Bind 16 side 236 linje 15

◀ **har ingen Art** : har ikke noget at betyde, duer ikke, fører ikke til noget.

I trykt udgave: Bind 16 side 236 linje 17

◀ **Prædikeforedraget** : på SKs tid alm. betegnelse for den holdte prædiken.

I trykt udgave: Bind 16 side 236 linje 23

◀ **vistnok** : givetvis, helt sikkert.

I trykt udgave: Bind 16 side 236 linje 30

◀ **Præstepenge** : 167,5.

I trykt udgave: Bind 16 side 237 linje 6

◀ **tidligere Tidens Vildfarelser** : 239,8.

I trykt udgave: Bind 16 side 237 linje 14

◀ **gabe paa** : glo el. stirre på.

I trykt udgave: Bind 16 side 238 linje 5

◀ **en Bestedelse** : en omstændighed, et (livs)forhold, en situation.

I trykt udgave: Bind 16 side 238 linje 6

◀ **»den Syge der trænger til Lægen«** : hentyder til Matt 9,12, hvor Jesus siger: »de Karske have ikke Lægen behov, men de, som lide ilde« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 238 linje 15

◀ **kjøre Katten i Sækken** : »'At kjøre Katten i Sækken' ∴: kjøre ubeseet«, anført under »Ordsproglige Talemaader« i C. Molbech *Danske Ordsprog, Tankesprog og Riimsprog* (229,12), s. 326.

I trykt udgave: Bind 16 side 238 linje 20

◀ **Vi ville**: vil.

I trykt udgave: Bind 16 side 238 linje 26

◀ **i Retning af** : med sigte på.

I trykt udgave: Bind 16 side 238 linje 31

◀ **give Alt til de Fattige** : 156,13.

I trykt udgave: Bind 16 side 238 linje 35

◀ **vi (...) kunne**: kan.

I trykt udgave: Bind 16 side 238 linje 36

◀ **hudflette sig selv** : I middelalderen blev selvpiskning – en askese, som var kendt fra de tidlige kristne eneboere og munke – betragtet som et specielt virkningsfuldt bodsmiddel; under indtryk af tiggermunkenes bodsprædikener trængte selvpiskning i det 13. årh. også frem blandt lægfolket. Særlig opmærksomhed vakte flagellanterne el. svøbebrødrene, som i det 13. og 14. årh. drog rundt i flokke, mens de piskede deres nøgne overkroppe og lovpriste Kristus, som havde ladet sig piske for dem.

I trykt udgave: Bind 16 side 238 linje 36

◀ **gaae paa Knæerne** : Hvis der sigtes til en kendt form for efterfølgelse, er den ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 16 side 239 linje 1

◀ **staae paa eet Been** : Hvis der sigtes til en kendt form for efterfølgelse, er den ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 16 side 239 linje 1

◀ **det Fortjenstlige** : det fortjenstfulde; i den lutherske dogmatik udtryk for den fejlagtige opfattelse, at man kan gøre sig fortjent over for Gud (til retfærdighed og frelse) i kraft af sine egne handlinger og præstationer, herunder også frivillig armod, askese, faste, osv., se fx art. 4, art. 6 og art. 20 i det første lutherske bekendelsesskrift *Confessio Augustana* (lat., *Den augsburgske Bekendelse*) fra 1530.

I trykt udgave: Bind 16 side 239 linje 6

◀ **meente ... ved sine gode Gjæringer Fortjeneste for Gud** : se fx følgende passage om den katolske opfattelse af forholdet ml. gode gerninger og fortjenstlighed i H.N. Clausen *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*, Kbh. 1825, s. 385f.: »De gode Gjæringer – hvorved fornemmelig er at tænke paa Bøn, Faste og Almisse (...) – ere ikke blot at ansee som Tegn paa Frugter af Retfærdiggjørelsen (...); men ved dem ikke alene bevares Mennesket, men forøger også den modtagne Retfærdighed, og gjør sig værdig til forhøiet Naade og Salighed«. Og videre, s. 399f., anføres 'bøn, faste og almisse' som eksempler på »udmærket christelig Dyd, paa en saadan, som skal have Kraft til at forhøie den menneskelige Fortjeneste for Gud«.

I trykt udgave: Bind 16 side 239 linje 7

◀ **meente ... at have Fortjeneste af sine gode Gjæringer ... Andre til Gode** : sigter til den katolske lære om overskydende gode gerninger (lat. 'opera supererogationis'). If. denne lære formår genfødte kristne ikke blot fuldt ud at holde de af Gud befalede bud, men også at gøre andre gode gerninger, der ikke er påbudte, men alene anbefalet af Kristus; ved disse 'overskydende gode gerninger' erhverver de en større etisk fuldkommenhed og opnår en højere fortjeneste hos Gud. Ved at have gjort langt mere end fordret udgør Kristi fortjeneste og disse helliges (helgeners) fortjeneste en umådelig stor skat af overskydende gode gerninger, som står til rådighed for kirken til fyldestgørelse for andre, der ikke har gjort de fordrede gode gerninger, de var skyldige at gøre. Jf. fx G.B. Winer *Comparative Darstellung des Lehrbegriffs der verschiedenen christlichen Kirchenparteien, nebst vollständigen Belegen aus den symbolischen Schriften derselben*, 2. udg., Leipzig 1837 [1824], ktl. 178, s. 108, og artiklerne »Kirchenschatz der guten Werke« og »Opera supererogationis (Supererogatorische Werke)« i *Handwörterbuch der christlichen Religions- und Kirchengeschichte*, udg. af W.D. Fuhrmann, bd. 1-3, Halle 1826-29, ktl. 75-77; hhv. bd. 2, 1828, s. 567, og bd. 3, s. 267f.

I trykt udgave: Bind 16 side 239 linje 8

◀ **satte i Virksomhed som Kræmmere ... andres Gode Gjæringer ... billige Priser** : If. den katolske lære om aflad råder kirken over en skat af overskydende gode gerninger (se foregående kommentar). I kraft af denne skat, som paven forvalter, kan kirken give aflad for – enten ved at mildne, afkorte el. helt eftergive – de timelige straffe, som præsten ved absolutionen efter skriftemålet pålægger for de synder, der er blevet begået efter dåben. Dette kan dog kun komme dem til gode, der har gjort sig værdige dertil ved anger og syndsbeholdelse i skriftemålet, og som har udført de pålagte bodsøvelser og udredt de fornødne ofre. I den sene middelalder, da denne afladspraksis kom til at spille en større og større rolle, udartede den efterhånden, så mange tog det let med anger og skriftemål og i stedet købte afladsbreve, der gav kirkelig forsikring om eftergivelse af de timelige straffe her på jorden og i skærsilden. Jf. fx artiklerne »Ablaß« og »Opera supererogationis (Supererogatorische Werke)« i *Handwörterbuch der christlichen Religions- und Kirchengeschichte* (239,8) hhv. bd. 1, s. 28-31, og bd. 3, s. 267f.

I trykt udgave: Bind 16 side 239 linje 14

◀ **Da fremtræder Luther** : hentyder til, at Luther (218,14) den 31. okt. 1517 opslog sine 95 lat. teser imod afladshandlens misbrug på døren til slotskirken i Wittenberg. Se fx § 172 »Geschichte der Reformation in den Jahren 1517 und 1518« i H.E.F. Guericke *Handbuch der Kirchengeschichte* (217,21) bd. 2, s. 740-751. De 95 teser er på ty. optaget i *Luthers Werke* (218,14) bd. 1, *Martin Luthers reformatorische Schriften*, s. 27-41.

I trykt udgave: Bind 16 side 239 linje 16

◀ **Formastelse** : frækhed, bespottelse.

I trykt udgave: Bind 16 side 239 linje 19

◀ **et Menneske retfærdiggjøres ene ved Troen** : sigter til den grundlæggende lutherske trossætning, der bl.a. kommer til udtryk i art. 4 i *Confessio Augustana* (239,6), hvor det hedder: »Iligemaade [ligeledes] lære de [reformatorerne], at saadan Troe skal bringe gode Frugter, og at man skal gøre gode Gjæringer,

som ere befalede af Gud, for Guds Villie, men ikke at vi skulle [skal] stole paa ved slige Gjerninger at fortjene Retfærdiggjørelsen for Gud. Thi kun ved Troen paa Christum erholde vi Syndernes Forladelse og Retfærdiggjørelse, som han selv vinder, der [når] han siger: 'Naar I have gjort alt dette, da siger: vi ere unyttige Tjenere.' [Luk 17,10]«, *Den rette uforandrede Augsburske Troesbekjendelse med sammes, af Ph. Melancthon forfattede, Apologie, overs. af A.G. Rudelbach, Kbh. 1825, ktl. 386, s. 49.* Se også Luthers bibeloversættelse, hvor han skærpede Paulus' udtryk, »at et menneske gøres retfærdigt ved tro, uden lovgjeringer«, ved at tilføje ordet 'allein': »daß der Mensch gerecht werde ohne des Gesetzes Werke, allein durch den Glauben«, se *Die Bibel nach der deutschen Uebersetzung D. Martin Luthers* (193,5).

I trykt udgave: Bind 16 side 239 linje 24

◀ **i Guds Navn ad Helvede til med Paven** : sml. fx følgende passage i artiklen »Papst. Papstthum« i *Geist aus Luther's Schriften oder Concordanz der Ansichten und Urtheile des großen Reformators über die wichtigsten Gegenstände des Glaubens, der Wissenschaft und des Lebens*, udg. af F.W. Lomler, G.F. Lucius, J. Rust, L. Sackreuter og E. Zimmermann, bd. 1-4, Darmstadt 1828-31, ktl. 317-320 (forkortet *Geist aus Luther's Schriften oder Concordanz*); bd. 3, 1830, s. 948: »Unser Herr Gott hat unmäßige, große Geduld, daß er das ganze Papstthum nicht längst in den Abgrund der Hölle vertilget, und wie Sodoma und Gomorra mit Schwefel und Feuer vom Himmel herab verbrannt hat«.

I trykt udgave: Bind 16 side 239 linje 25

◀ **bort med Klosteret ... Fasten, Pidsken, og alt det Abespil** : sml. fx Luthers *Schrift wider die Bulle des Antichrists* fra nov. 1520, hvor han bl.a. skriver: »wo die Genugthuung, der dritte Theil der Buße, bleibe stehen, wie sie in der Schrift stehet, daß, wo sie Gott auflagt und fordert, Niemand kann ablegen, so erfinde sich's, daß Alle das Affen-Spiel, daß der Pabst, Bischöfe, Pfaffen und Mönche, mit den Schlüsseln, Ablaß, Bullen, Briefen, vorbehaltenen Fällern, kürzlich, der ganze römische Jahrmarkt, der die Welt betrogen und verschlungen hat, würden als falsch, teuflisch, antichristisch, Irrthum, Trügerei, Verführung aller Menschen, öffentlich erkannt.« *Luthers Werke* (218,14) bd. 5, *Martin Luthers reformatorische Schriften*, s. 69f. Se også følgende passage i artiklen »Fasten« i *Geist aus Luther's Schriften oder Concordanz* (239,25); bd. 1, s. 844: »Die Stelle Matth. 4, 1-11. wird gelesen im Anfang der Fasten, daß man das Exempel Christi den Christen einbilde, und die Fasten halte, welches ist ein lauter Affenspiel. Erstlich darum, daß Niemand kann solch Exempel erlangen, und vierzig Tage und Nacht, wie Christus gethan hat, ohn alle Speise fasten. Zum Andern, daß unsere Fasten ein verkehret Ding, und von Menschen eingesetzet ist.«

I trykt udgave: Bind 16 side 239 linje 26

◀ **Kjælenskabet** : blødgørelsen, karaktersvagthed.

I trykt udgave: Bind 16 side 239 linje 30

◀ **det Sving** : den drejning, vending (med overgang til en ny retning), forandring.

I trykt udgave: Bind 16 side 240 linje 3

◀ **Misligheder** : misforhold, betænkelige, tvivlsomme forhold.

I trykt udgave: Bind 16 side 240 linje 6

◀ **i Retning af** : med hensyn til.

I trykt udgave: Bind 16 side 240 linje 8

◀ **tage (...) forfængeligt** : misbruge på en letfærdig måde, vanhellige.

I trykt udgave: Bind 16 side 240 linje 11

◀ den næste **Slægt**: generation.

I trykt udgave: Bind 16 side 240 linje 13

◀ **satte (...) af** : aftog, svækkedes.

I trykt udgave: Bind 16 side 240 linje 16

◀ **formastede sig til** : dristede sig til frækt, hovmodigt, bespotteligt.

I trykt udgave: Bind 16 side 240 linje 19

◀ **Troen - mon den findes paa Jorden** : allusion til Luk 18,8, hvor Jesus siger: »Dog, naar Menneskens Søn

kommer, mon han skal finde Troen paa Jorden?» (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 240 linje 21

◀ **mislig** : betænkelig, tvivlsom.

I trykt udgave: Bind 16 side 240 linje 30

◀ **gjennem en Række Aar at have martret sig selv ... finde Troens salige Udvei** : sigter til den unge Luthers (218,14) ængstede samvittighed, religiøse anfægtelser og sjælelige kampe for at finde frem til troen på Gud som den nådige Gud (250,35). Se fx følgende beskrivelse i § 376 »Luthers Ungdom« i K. Hase *Kirkehistorie. Lærebog nærmest for akademiske Forelæsninger*, overs. af C. Winther og T. Schorn, Kbh. 1837, ktl. 160-166, s. 407f.: »ængstelig bekymret for sin Salighed, rystet ved en Vens pludselige Død og selv forfulgt af Skræk for Døden, flygtede han om Natten den 17. Juli 1505 til Augustinerklosteret [i Erfurt], og aflagde trods sine Venners Fraraaden og mod sin Faders Villie, Klosterløftet, 1507 blev han indviet til Præst. Men alle et samvittighedsfuldt Klosterlivs Savn, alle en Tiggermunks Fornedrelser og de meest anstrengende Studier af Scholatiskerne (...) forhøiede kun Tungsindigheden hos en Aand, der fortærede sig i Daadløshed og paa en for den unaturlig Bane. Generalvicaren i Meißen og Thüringen, *Joh. v. Staupitz*, der havde gennemtrængt Augustins Lære om Troen og Udvælgelsen med sin inderlige Kjærlighed til Gud og Mennesker, vandt hans Tillid, ahnede hans store Bestemmelse og søgte at opreise ham. Efterhaanden fandt Luther i den H.[ellige] Skrift, i Lyras Commentarer, i Augustins og Mystikernes Skrifter den Trøst, en over Scholastik og Munkevæsen forglemt lære, at Mennesket ikke skal blive salig ved sine Gjerninger, men ved sin indre Væren og Tro, skjænker.« Se også 1. bog, kap. 2, i C.F.G. Stang *Martin Luther. Sein Leben und Wirken*, Stuttgart 1838, ktl. 790, s. 16-25; s. 18-24.

I trykt udgave: Bind 16 side 240 linje 32

◀ **forsøgte** : (hårdt) prøvede.

I trykt udgave: Bind 16 side 240 linje 34

◀ **gaae videre end Troen** : refererer til, at religiøs tro i den ty. filosof G.W.F. Hegels videnskabshierarki er underordnet filosofisk viden. If. Hegel befinder religion sig på det næsthøjeste trin i systemet af spekulativ viden, mens filosofi repræsenterer det højeste niveau. Religion er altså lavere end filosofi; religion indeholder nemlig stadig et empirisk element, eftersom den forstår det guddommeliges sandhed i form af 'forestillinger'; filosofien derimod forstår sandheden alene i form af 'begrebet' (dvs. uden nogen empirisk dimension). Religion er således at betragte som et ufuldkomment stadium på vej mod filosofiens absolutte viden, og man må 'gå videre end troen' for at nå til denne filosofiske viden.

I trykt udgave: Bind 16 side 241 linje 5

◀ **det Videnskabelige** : hentyder til, at den spekulative, systematiske filosofi og teologi af G.W.F. Hegel og hans tilhængere blev betegnet som videnskabelig.

I trykt udgave: Bind 16 side 241 linje 12

◀ **med Videnskaben kom Tvivlene** : 174,20. Se også G.W.F. Hegels anbefaling af den videnskabelige tvivl i »Einleitung« til hans *Phänomenologie des Geistes*, udg. af J. Schulze, Berlin 1832 [1807], ktl. 550, i *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke. Vollständige Ausgabe* bd. 1-18, Berlin 1832-45; bd. 2, s. 63f. (*Jub.* bd. 2, s. 71f.).

I trykt udgave: Bind 16 side 241 linje 17

◀ **pro und contra** : pro et contra, lat., for og imod.

I trykt udgave: Bind 16 side 241 linje 19

◀ **tydskedes** : ytrede sig indbyrdes på tysk.

I trykt udgave: Bind 16 side 241 linje 19

◀ **»denn pro und contra i den Sag sich lader meget sige.«** : »thi pro og contra lader meget sig sige i denne sag.«

I trykt udgave: Bind 16 side 241 linje 20

◀ **Christendommen er egentligen ikke til** : 195,10.

I trykt udgave: Bind 16 side 242 linje 7

◀ **adhuc sub iudice lis est** : lat., sagen er endnu for dommeren, dvs. endnu uafgjort. Citat fra den rom. digter Horats' *Breve*, 2. bog (*Epistolarum liber II*), nr. 3, også kendt som *De arte poetica* el. *Ars poetica* (Om digtekunsten), v. 78, jf. *Q. Horatii Flacci opera* (203,22), s. 276. I *Q. Horatius Flaccus' samtlige Værker* bd. 2, s. 457, gengiver J. Baden v. 78 således: »endnu er Trætten ikke afgjort.«

I trykt udgave: Bind 16 side 242 linje 7

◀ **betræffende** : angående.

I trykt udgave: Bind 16 side 242 linje 8

◀ **Tilforladelighed** : (ubetinget) pålidelighed.

I trykt udgave: Bind 16 side 242 linje 17

◀ **en Skuffelse** : et bedrag, et blændværk.

I trykt udgave: Bind 16 side 242 linje 17

◀ **den videnskabelige Tvivl** : 174,20 og 241,17.

I trykt udgave: Bind 16 side 242 linje 19

◀ **gjøre Enden fast** : egl. gøre trådenden fast efter syning; fæste ende. Sml. følgende passage i kap. 2, »Den socratiske Definition af Synd«, i andet afsnit af *Sygdommen til Døden* (1849): »I denne Overgang [fra det at have forstået noget til det at gøre det] begynder det Christelige; ved saa at gaae ad den Vei, kommer det til at vise Synden liggende i Villien, til Begrebet Trods; og for saa at gjøre Enden rigtig fast, føies Dogmet om Arvesynden til – ak thi Spekulationens Hemmelighed med det at begribe er just Det at sye uden at fæste Ende og uden at slaae Knude paa Traaden, og derfor kan den, vidunderligt [højst forunderligt], blive ved at sye og sye, ☉: at trække Traaden igjennem. Christendommen derimod fæster Ende ved Hjælp af Paradoxet.« SKS 11, 205f.

I trykt udgave: Bind 16 side 242 linje 20

◀ **hiin Konge blegnede, da en usynlig Haand skrev ... Du er veiet og fundet for let** : sigter til beretningen i Dan 5 om skriften på væggen. Under et stort gilde, som den babylonske kong Belshassar holdt for sine stormænd, fremviste han sin fars krigsbytte fra templet i Jerusalem. »Pludselig viste der sig fingre af en menneskehånd; den skrev i kalken på kongepaladsets væg (...) og kongen så selv hånden, mens den skrev. Hans ansigt skiftede farve, hans tanker slog ham med rædsel, benene rystede under ham, og knæene slog mod hinanden«, v. 5f. Da det viste sig, at ingen af landets vismænd, stjernetydere og himmelgranskere kunne tyde skriften, mindede dronningen kongen om, at profeten Daniel havde en fremragende evne til at tyde drømme og løse gåder. Kongen lod straks Daniel hente og tilbød ham stor rigdom og megen magt, hvis han kunne tyde skriften på væggen. Daniel afslog gaverne, men lovede at tyde skriften. Efter en længere begrundelse for, at ordene blev skrevet på væggen, sagde Daniel: »Dette er de ord, der blev skrevet: mené, mené, teqél, ufarsín. Og dette er ordenes tydning: Mené: Gud har talt dit kongeriges dage og gjort ende på det. Teqél: du er vejet på vægten og fundet for let. Perés: dit kongerige er blevet delt og givet til mederne og perserne«, v. 25-28.

I trykt udgave: Bind 16 side 242 linje 20

◀ **leve som Asket** : 217,21.

I trykt udgave: Bind 16 side 242 linje 25

◀ **ligegyldig ved** : uinteresseret i, indifferent over for.

I trykt udgave: Bind 16 side 242 linje 28

◀ **kjendeligt paa** : kendetegnet ved.

I trykt udgave: Bind 16 side 242 linje 32

◀ **Systemer** : hentyder formentlig især til den ty. filosof G.W.F. Hegel og hans ty. og da. elever, der hævdede, at filosofien kun lader sig videnskabeligt fremstille i et system.

I trykt udgave: Bind 16 side 243 linje 2

◀ **Intet mindre end** : alt andet end, slet ikke.

I trykt udgave: Bind 16 side 243 linje 3

◀ **bringes an** : anbringes.

I trykt udgave: Bind 16 side 243 linje 8

◀ **hvad jeg i en foregaaende Bog ... hvis Liv bar Mærke af Efterfølgelsen ... at blive Christen** : sigter til slutningen af nr. II, med ApG 1,1-12 som bibelsk tekstgrundlag og »Christus er Veien« som tema, i *Til Selvprøvelse Samtiden anbefalet* (1851), i SKS 13, 90-92.

I trykt udgave: Bind 16 side 243 linje 11

◀ **holde sin Mund** : sml. fx følgende passage i nr. II (243,11) i *Til Selvprøvelse Samtiden anbefalet* (1851), hvor SK skriver: »Nei Tvivlen skal man ikke – idetmindste ikke, naar Ens Hensigt er at dræbe den – byde Grunde, men, som Luther gjør, byde den at holde Mund, og til den Ende selv holde reen Mund og ingen Grunde komme med.« SKS 13, 90,21-24. Formentlig hentyder SK her til Luthers (218,14) evangelieprædiken over Luk 2,21 (om Jesu omskærelse og navngivning) til nytårsdag i *En christelig Postille* (218,14), 1. del, s. 119, hvor Luther siger: »Naar han [Gud] befaler, siger eller gjør Noget, saa skal du holde din Mund, og falde paa dine Knæe, og hverken sørge heller spørge videre, men gjøre, hvad Han byder dig, høre, hvad Han siger dig, og prise Ham for hvad Han fuldbringer.«

I trykt udgave: Bind 16 side 243 linje 15

◀ **ængstes ud** : udfordres af ængstelse.

I trykt udgave: Bind 16 side 243 linje 23

◀ **falder (...) paa** : får det indfald, finder på.

I trykt udgave: Bind 16 side 243 linje 35

◀ **lige over for** : i forhold til.

I trykt udgave: Bind 16 side 244 linje 8

◀ **lægger Haanden paa Kaarden** : indtager en truende el. fjendtlig (angrebs)stilling.

I trykt udgave: Bind 16 side 244 linje 8

◀ om det **saa**: således.

I trykt udgave: Bind 16 side 244 linje 11

◀ **Gud, vær mig Synder naadig** : hentyder til Jesu lignelse om farisæeren og toldereren i Luk 18,10-14, hvor toldereren »stod langt borte, og vilde end ikke opløfte Øinene til Himmelen, men slog sig paa sit Bryst, og sagde: Gud, vær mig Synder nådig!« v. 13 (NT-1819). Hvad angår ordet 'arme', som ikke forekommer i den bibelske tekst, se fx Luthers prædiken til 11. søndag efter trinitatis over Luk 18,9-14, hvor han siger: »Ak Gud, der seer jeg paa Tolderen, at du er de arme Syndere naadig!« *En christelig Postille* (218,14), 1. del, s. 467-482; s. 477, 1. sp.

I trykt udgave: Bind 16 side 244 linje 14

◀ **Luther (...) er jeg ganske enig med ham** : hentyder måske til »Dr. Morten Luther's Fortale« i *En christelig Postille* (218,14), 1. del, s. XII-XIV, hvor Luther bl.a. skriver, s. XIII f.: »det er Evangeliets Grund og Hovedstykke, at du, inden du griber Christum som et Mønster [forbillede], antager og erkjender Ham som en Skjænk og Gave, som Gud har givet dig til Ejendom, saa du, naar du seer eller hører, at Han gjør eller lider Noget, ikke omtvivler, at Christus med denne sin Gjerning og Lidelse er din, og at du kan forlade dig ligesaafuldt derpaa, som om du selv havde gjort det, ja, som om du var den samme Christus. (...) / Naar du nu saaledes har Christum til din Saligheds Grundvold og Hovedgode, da følger det andet Stykke, at du nemlig ogsaa tager Ham til et Mønster, og opoffrer dig for din Næstes Tjeneste, som du seer, at Han har opoffret sig for dig. (...) See derfor just herpaa! Christus, som en Gave, nærer din Tro og gjør dig til en Christen; men Christus, som et Exempel, øver dine Gjæringer. Disse gjøre dig ikke til en Christen, men de gjøres af dig, saasomt du er vorden en Christen. Samme Forskjel som der nu er paa Gave og Exempel, er der ogsaa paa Tro og Gjæringer. (...) / Naar du da seer, hvorledes Han virker og hjælper alle dem, som Han kommer til og som bringes til Ham, da skal du vide, at Troen virker det Samme i dig og at Han ved Evangeliet tilbyder din Sjæl samme Hjælp og Naade. Holder du stille her og lader dig husvale, da har du grebet det, da er Christus din, da er Han skjænket dig til Gave, saasandt du troer, at det er Ham, som husvaler og hjælper dig. Dernæst er det fornødent, at du følger Ham som et Mønster, idet du ligeledes hjælper din Næste og er ham til en Gave og et Exempel. (...) Dette dobbelte Gode, Gave og Exempel, have vi i Christo.«

I trykt udgave: Bind 16 side 244 linje 21

◀ **i Retning af** : med sigte på.

I trykt udgave: Bind 16 side 244 linje 24

◀ **gaaer reject** : dumper.

I trykt udgave: Bind 16 side 245 linje 6

◀ **Fux** : nederste i klassen.

I trykt udgave: Bind 16 side 245 linje 6

◀ **Enhver skal maales med Idealet ... bestemmes, hvor jeg er** : sml. udgiverens forord til *Indøvelse i Christendom* (195,23).

I trykt udgave: Bind 16 side 245 linje 7

◀ **Esau solgte sin Førstefødselsret for en Ret Lindser** : hentyder til beretningen i 1 Mos 25,29-34 om Esau, der udmattet og nær døden af sult solgte sin førstefødselsret til sin yngre tvillingebror, Jakob, for en ret linser.

I trykt udgave: Bind 16 side 245 linje 12

◀ **Disciple** : elever.

I trykt udgave: Bind 16 side 245 linje 19

◀ Hvis **saa**: det blev således.

I trykt udgave: Bind 16 side 245 linje 23

◀ **finde sig** at være: finde sig i.

I trykt udgave: Bind 16 side 245 linje 27

◀ **sandselige** : som vedrører den sanselige verden, verdslige.

I trykt udgave: Bind 16 side 245 linje 33

◀ **et babelsk Oprør mod Himlen** : sigter til beretningen i 1 Mos 11,1-9 om bygning af Babelstårnet. Her fortælles det, at hele jorden havde ét sprog, og at menneskene besluttede at bygge en by med et tårn, der skulle nå op til himlen, for at skabe sig et navn og for ikke at blive spredt ud over hele jorden. Men da Gud indså, at det ville sætte dem i stand til at gennemføre alt, hvad de forsøgte sig med, forvirrede han deres sprog, så de ikke kunne forstå hinanden, og spredte dem ud over hele jorden, så de måtte holde op med at bygge byen.

I trykt udgave: Bind 16 side 245 linje 36

◀ et **Affald**: frafald.

I trykt udgave: Bind 16 side 246 linje 4

◀ **dersteds** : på det (omtalte) sted.

I trykt udgave: Bind 16 side 246 linje 6

◀ **Mynster** : mønster, forbillede, model.

I trykt udgave: Bind 16 side 246 linje 15

◀ **godt Kjøb** : billigt.

I trykt udgave: Bind 16 side 246 linje 27

◀ **en sønderknust Samvittigheds Qvaler** : se følgende kommentar.

I trykt udgave: Bind 16 side 246 linje 34

◀ **en ængstet Samvittigheds Kamp** : I journaloptegnelsen NB:79, fra nov. el. dec. 1846, i SKS 20, 69,

henføres udtrykket 'den ængstede samvittighed' til Luther, jf. fx hans evangelieprædiken over Matt 21,1-9 (Jesu indtog i Jerrusalem) til første søndag i advent i *En christelig Postille* (218,14), 1. del, s. 15-30, især s. 18, s. 20f. og s. 27f.

I trykt udgave: Bind 16 side 247 linje 13

◀ **Frygt og Bæven** : allusion til Fil 2,12, hvor Paulus skriver til filipperne: »Derfor, mine Elskelige, ligesom I altid have været lydige, saaledes ikke alene som ved min Nærværelse, men nu meget mere i min Fraværelse, arbejder paa Eders egen Saliggjørelse med Frygt og Bæven« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 247 linje 13

◀ **Jøder en Forargelse, Græker en Daarskab** : hentyder til 1 Kor 1,22-23, hvor det hedder: »Jøderne æske Tegn, og Grækerne søge Viisdom; men vi prædike den korsfæstede Christum, som er Jøderne en Forargelse, og Grækerne en Daarlighed [dårskab, tåbelighed]« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 247 linje 14

◀ **hvor** skulde: hvordan.

I trykt udgave: Bind 16 side 247 linje 17

◀ **forhindre (...)** fra : holde tilbage fra, afholde fra, hindre i.

I trykt udgave: Bind 16 side 247 linje 18

◀ **kunne** faae: kan.

I trykt udgave: Bind 16 side 247 linje 19

◀ **L'hombre** : kortspil, opr. fra Spanien, der gerne spilles af 3, undertiden 4 personer, og som var en udbredt fornøjelse blandt tidens borgerskab.

I trykt udgave: Bind 16 side 247 linje 27

◀ **pak sig** : fjern sig, forsvind.

I trykt udgave: Bind 16 side 247 linje 30

◀ **Slægtens**: menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 16 side 247 linje 31

◀ **falder paa** : får det indfald, finder på.

I trykt udgave: Bind 16 side 247 linje 32

◀ **Daarekiste** : institution, hvor man indespærrede (men ikke behandlede) psykisk syge; galeanstalt.

I trykt udgave: Bind 16 side 247 linje 35

◀ **derhos** : desuden, samtidig.

I trykt udgave: Bind 16 side 248 linje 10

◀ **Cholera** : I det 19. årh. opstod en række vandreepidemier af den dødelige infektionssygdom kolera, som bredte sig fra Indien. Sygdommen smitter ikke gennem luften, men via afføring fra sygdomsramte personer, der er ynglested for kolerabakterien (først opdaget 1883). Den første epidemi (1817 - o. 1822) tog retning mod Kina og Arabien. Under den anden epidemi (1826-38) blev Rusland og Europa hjemsogt; sygdommen ramte i 1830'ernes begyndelse Tyskland, Sverige og Norge, ligesom den brød ud i Holsten, mens det egentlige Danmark gik fri. Den tredje epidemi (1846-61) ramte samtlige lande i Europa samt Nord- og Sydamerika. I 1848 trængte koleraen frem over de russiske stepper og nåede Skt. Petersborg, Helsinki, Åbo, Reval og Riga samt i et enkelt tilfælde Dragør på Amager, hvilket gav anledning til forskellige foranstaltninger (især i form af karantænereregler for anløbende skibe) for at hindre et muligt epidemisk udbrud. I 1851-52 var de fleste lande i Europa uden kolera, men den overvintrede i Polen og brød atter ud. I Danmark hærgede den i 1853-57.

I trykt udgave: Bind 16 side 248 linje 19

◀ **christianshavnsk** : som forekom på Christianshavn, bydel ml. det øvrige København og Amager, adskilt

fra København ved havneløbet (Kalvebodsstrømmen) og fra Amager ved en fæstningsvold med foranliggende voldgrav (se kort 2, A-D3-4). På SKs tid var Christianshavn et udpræget fattigkvarter med store slumbebyggelser. Først o. 1920 blev bydelen saneret.

I trykt udgave: Bind 16 side 248 linje 22

◀ **her paa Bjerget** : (ironisk) om et sted, hvor man med selvtilfredshed holder fast ved (og er stolt af) sine egne små og forældede forhold (især om den fra fædrene nedarvede tro), efter Ludvig Holbergs komedie *Erasmus Montanus eller Rasmus Berg* (1731), se fx 3. akt, 2. scene, hvor Jesper med henvisning til, at man i København tror, at jorden er rund, siger, at »her paa Bjerget vil ingen troe det; thi hvor kan det være, efterdi Jorden synes jo ganske flak?« *Den Danske Skue-Plads* (179,5) bd. 5. Bindene er uden årstal og sidetal.

I trykt udgave: Bind 16 side 248 linje 23

◀ **Det glade Budskab** : 201,14.

I trykt udgave: Bind 16 side 248 linje 33

◀ **villige nok til at slippe Alt** : hentyder til Matt 19,27 (167,19).

I trykt udgave: Bind 16 side 249 linje 8

◀ **»de Elendigste af Alle«** : allusion til Ef 3,8, hvor Paulus omtaler sig selv som »den Allerringeste af alle Hellige« (NT-1819); og til 1 Kor 15,9, hvor Paulus skriver: »jeg er den Ringeste af Apostlerne, som er ikke værd at kaldes Apostel« (NT-1819). Sml. også 1 Kor 4,13, hvor Paulus om sin medarbejder Apollos og sig selv skriver: »vi ere blevne som Udskud i Verden, Alles Skovisk [dvs. foragtet, ringeagtet af alle] indtil nu« (NT-1819). Sml. endelig 1 Kor 15,19, hvor udtrykket »de elendigste af alle Mennesker« (NT-1819) forekommer i en anden sammenhæng.

I trykt udgave: Bind 16 side 249 linje 11

◀ **overvættes** : overvældende.

I trykt udgave: Bind 16 side 249 linje 14

◀ var ham **saa**: således.

I trykt udgave: Bind 16 side 249 linje 24

◀ **forarges ikke paa mig** : 249,26.

I trykt udgave: Bind 16 side 249 linje 25

◀ **lader dette ikke forarge Eder** : hentyder måske til Joh 6,61f., hvor Jesus i anledning af sin tale om sig selv som livets brød fra himlen siger til sine disciple, der skumlede over det: »forarger dette Eder? Hvad om I da faae at see, at Menneskens Søn farer op, hvor han var før?« (NT-1819). Se også Matt 26,31, hvor Jesus skærtorsdag aften siger til sine disciple: »i denne Nat skulle [skal] I alle forarges paa mig« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 249 linje 26

◀ **salig Den, der ikke forarges paa mig** : hentyder til Matt 11,6, hvor Jesus siger til Johannes Døbers bud: »salig er den, som ikke forarges paa [tager anstød af] mig« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 249 linje 26

◀ **jeg siger Eder det forud, at ... I da ikke skulle forarges** : hentyder til Joh 16,1-4, hvor Jesus siger til sine disciple: »Dette haver jeg talet til Eder, at I skulle [skal] ikke forarges [tage anstød]. De skulle udelukke Eder af Synagogerne; ja den Tiid skal komme, at hver den, som ihjelslaaer Eder, skal mene, han viser Gud en Dyrkelse. Og dette skulle de gjøre Eder, fordi de hverken kiende Faderen, ei heller mig. Men dette haver jeg talet til Eder, paa det [for at], naar Timen kommer, I skulle komme ihu, at jeg sagde Eder det; men dette sagde jeg Eder ikke fra Begyndelsen, fordi jeg var hos Eder« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 249 linje 27

◀ **vaager og beder** : hentyder til Matt 26,41, hvor Jesus til Peter og Zebedæussønnerne i Getsemane Have (224,31) siger: »Vaager og beder, at I ikke falde i Fristelse« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 249 linje 28

◀ **husker paa ... at, naar Øieblikket kommer, I da ikke forarges** : 249,27.

I trykt udgave: Bind 16 side 249 linje 28

◀ **en saa trang og saa smal Vei** : hentyder til Matt 7,14 (214,3).

I trykt udgave: Bind 16 side 249 linje 29

◀ **Besættelser, der kun kunne uddrives ved Bøn og megen Fasten** : hentyder til beretningen i Mark 9,14-29 om Jesu helbredelse af en dreng, der var besat af en uren ånd. Da Jesus havde helbredt drengen, og han sammen med sine disciple var kommet inden døre, spurgte de ham, hvorfor deres forsøg på at udjage den urene ånd var mislykkedes; og Jesus svarede dem: »dette Slags kan ikke fare ud ved Noget, uden [undtagen] ved Bøn og Faste«, v. 29 (NT-1819). – **kunne**: kan.

I trykt udgave: Bind 16 side 250 linje 13

◀ **Gud-Mennesket** : dvs. Kristus, der som det menneske, i hvem Gud åbenbarede sig, forener den guddommelige og den menneskelige natur i sig. Sml. kap. 4, § 3, i *Balles Lærebog* (216,3), s. 37f.: »Guds Søn, Jesus Christus, er som Menneske kommet til Verden ved Fødsel af Jomfrue Maria. Han forenede sin guddommelige Natur med den menneskelige, som blev dannet i Moders Liv paa en for os ubegribelig Maade ved den Hellig Aands Kraft, saa at han er Gud og Menneske tillige, og virker stedse med begge sine Naturer.«

I trykt udgave: Bind 16 side 250 linje 15

◀ **Christendommen fuldkomment har seiret** : allusion til den opfattelse af de klassisk dogmatiske udtryk 'ecclesia militans' (lat., 'den stridende kirke') og 'ecclesia triumphans' (lat., 'den triumferende el. sejrende kirke'), at den kristne kirke kan blive sejrende allerede her på jorden. I den ældre teologi betegnede 'ecclesia militans' en kirke, der er i strid med verden (jf. Ef 6,12), og som altid vil være underlagt en sådan strid indtil Kristi genkomst; først da vil kirken sejre og blive 'ecclesia triumphans' (jf. Hebr 12,23). Se fx § 124 i K. Hase *Hutterus redivivus* (212,17), s. 312f. (*Hutterus redivivus eller den Evangelisk-Lutherske Kirkes Dogmatik*, s. 322).

I trykt udgave: Bind 16 side 250 linje 18

◀ **vee, vee Dig, Du Hykler** : alluderer formentlig til beretningen i Matt 23,13-36 om Jesu veråb over de skriftkloge og farisæerne.

I trykt udgave: Bind 16 side 250 linje 19

◀ **staaer med en hvid Pind i Munden ... er usynlig** : If. folketroen kunne man blive usynlig ved at tage en lille afbarket kæp el. pind i munden.

I trykt udgave: Bind 16 side 250 linje 22

◀ dette ikke **var saa**: forholdt sig således.

I trykt udgave: Bind 16 side 250 linje 27

◀ **Styrelsen** : Guds styrelse (231,28).

I trykt udgave: Bind 16 side 250 linje 29

◀ **Luther** : 240,32. Sml. også følgende passage i Luthers (218,14) epistelprædiken over Ef 5,15-21 (om at bruge det gunstige øjeblik og om at lade sig fylde af Ånden) til 20. søndag efter trinitatis i *En christelig Postille*, 2. del, s. 480, 2. sp., hvor Luther skriver: »Søger Herren, medens han findes! siger Esaias 55, 6. Forsømmer du dig, og lader ham gaae forbi, da vil al Søgen være forgjæves. / Det har jeg selv prøvet og erfaret over i tyve Aar, i min Munkestand. Jeg søgte ham med stort Arbeid; jeg spægede mit Legem med Fasten og Vaagen, Syngen og Beden. Dermed forødte jeg Tiden skjændigt, thi jeg fandt ham ikke, men jo mere jeg søgte og jo nærmere jeg meente at komme ham, destomere fjernedes jeg fra ham. Nej, saaledes lader han sig ikke finde; han vil være ufunden af os, han maa selv komme til os først, selv hjem søge os. At vi jage og løbe efter ham, dermed lader han sig ikke fange.«

I trykt udgave: Bind 16 side 250 linje 35

◀ vi (...) **kunne**: kan.

I trykt udgave: Bind 16 side 251 linje 11

◀ **Moses ikke blot ... sin Ulykke med Ægypterne ... ogsaa med Jøderne ... alle Bryderierne og Farerne** : hentyder til beretningen i 2 Mos 3,1-15,21 om Moses' kaldelse til at føre israelitterne ud af Egypten, herunder om de bryderier, Moses mødte hos israelitterne, fordi de følte, at han havde lagt dem for

had hos Farao og forårsaget endnu hårdere tvangsarbejde (kap. 5), og om de genvordigheder, Moses mødte hos den forhærdede Farao, hvilket resulterede i de ti plager (kap. 7-11), samt om udvandringen af Egypten og den farefulde vandring gennem Sivhavet (el. if. traditionen Det røde Hav) forfulgt af Farao og hans soldater. Henviser desuden til beretningen i 2 Mos 15,22 - 5 Mos 34 om israelitternes 40 år lange vandring i ørkenen under ledelse af Moses, herunder de utallige gange, hvor det israelitiske folk gjorde oprør mod Moses som deres fører og dermed mod Gud, hvorfor Gud som straf lod mange israelitter omkomme i ørkenen.

I trykt udgave: Bind 16 side 251 linje 23

◀ **det er ligesom Søen gaaer mig for høi** : hentyder formentlig til beretningen i Matt 14,22-33 om Jesu og Peters vandring på søen. Engang disciplene var gået om bord i en båd for at sejle over til den anden bred af Genezaret sø, og de var kommet godt fra land og kæmpede med bølgerne, kom Jesus gående til dem på søen. Da de så ham, blev de bange, for de troede, det var et spøgelse, men Jesus gav sig til kende og sagde, at de skulle være frimodige. Peter bad så Jesus befale, at han skulle komme ud til ham; det gjorde Jesus. Peter trådte ud af båden og gik på vandet hen til ham, men da han så den stærke storm, blev han bange, han begyndte at synke og råbte: »Herre, frels mig!« v. 30. Jesus greb straks fat i ham med hånden og sagde: »Du lidet troende, hvorfor tvivlede du?« v. 31. Da de kom op i båden, stilnede stormen af.

I trykt udgave: Bind 16 side 251 linje 34

◀ **saa** gjælder: således.

I trykt udgave: Bind 16 side 252 linje 14

◀ melde sig ved **Protokollen**: bog el. fortegnelse, der førtes af politiet over visse embedsforretninger, fx tildeling af advarsler el. tilhold, el. (specielt som her) over mistænkelige personer.

I trykt udgave: Bind 16 side 252 linje 22

◀ **betræffende** : angående.

I trykt udgave: Bind 16 side 252 linje 23

◀ det **Kjende**: kendetegn.

I trykt udgave: Bind 16 side 252 linje 29

◀ **forskyldt** : gjort sig skyldig i.

I trykt udgave: Bind 16 side 252 linje 30

◀ **kjendelig** : tydelig.

I trykt udgave: Bind 16 side 253 linje 2

◀ **megen Klinte blandt Hveden** : hentyder til Jesu lignelse i Matt 13,24-30 om klinten i hveden: »Han fremsatte en anden Lignelse for dem, og sagde: Himmeriges Rige lignes ved et Menneske, som saaede god Sæd i sin Ager. Men der [mens] Folkene sov, kom hans Fiende, og saaede Klinte iblandt Hveden, og gik bort. Men der Grøden voxte, og bar Frugt, da lod ogsaa Klinten sig tilsyne. Men Huusbondens Tienere kom frem, og sagde til ham: Herre, saaede du ikke god Sæd i din Ager? hvorfra haver den da Klinten? Han sagde til dem: det haver et fiendsk Menneske gjort. Da sagde Tienerne til ham: vil du da, at vi skulle [skal] gaae hen, og luge den af. Men han sagde: nei, paa det [for at] I ikke skulle tillige med den rykke Hveden op, naar I luge Klinten af. Lader dem begge voxte tilsammen indtil Høsten; og i Høstens Tiid vil jeg sige til Høstfolkene: sanker først Klinten tilsammen, og binder den i Knipper, at opbrænde den; men samler Hveden i min Lade« (NT-1819). – **Klinte**: den til nellikefamilien hørende Agrostemma githago L., der især forekommer som ukrudt i (vinter)sæd, fx hvede.

I trykt udgave: Bind 16 side 253 linje 15

◀ holde **hart ved**: (urokkelig) fast ved.

I trykt udgave: Bind 16 side 253 linje 20

◀ **sagt ... »jeg tilhører Gjennemsnittet blandt os«** : sigter til følgende passage i nr. I »Hvad der fordres for til sand Velsignelse at betragte sig i Ordets Spiel?« i *Til Selvprøvelse Samtiden anbefalet* (1851), i SKS 13, 49,30-36: »Er jeg end maaskee lidt – ja selv om saa var [det forholdt sig således], hvis jeg maaskee var, ikke lidt fremmeligere end Adskillige af Gjennemsnittet blandt os: jeg er kun et Digterisk fremmeligere, det vil sige, jeg veed bedre, hvad Christendom er, veed bedre at fremstille det, o, men dette er (...) en saare

uvæsentlig Forskjel. Væsentligen tilhører jeg Gjennemsnittet. Og her er det, jeg har arbeidet for Uro i Retning af [med sigte på] Inderliggjørelse.«

I trykt udgave: Bind 16 side 253 linje 25

◀ **det har jeg antydet ... min Christendom er ikke den sande Christendom ... en Tilnærmelse** : sigter til følgende passage i nr. 1 »Min Position« i »Min Position som religiøs Forfatter i 'Christenhed', og min Taktik«, dateret nov. 1850, i *Om min Forfatter-Virksomhed* (1851), i SKS 13, 23,6-9: »Aldrig har jeg kæmpet saaledes, at jeg har sagt: jeg er den sande Christne, de Andre ere ikke Christne, eller vel endog Hyklere o. D. Nei, jeg har kæmpet saaledes: *jeg veed, hvad Christendom er*; min Ufuldkommenhed som Christen erkjender jeg selv – men jeg veed, hvad Christendom er.«

I trykt udgave: Bind 16 side 253 linje 27

◀ gjort lidt **kjendeligt**: tydeligt, synligt.

I trykt udgave: Bind 16 side 254 linje 6

◀ **Verdens Frelser** : 176,12.

I trykt udgave: Bind 16 side 254 linje 9

◀ **fordret »Efterfølgelse«** : hentyder fx til Matt 8,21-22, hvor det fortælles, at da en af Jesu disciple sagde til ham: »Herre! tilsted mig, at jeg først maa gaae hen og begrave min Fader«, svarede Jesus: »følg mig, og lad de Døde begrave deres Døde« (NT-1819). Og til Jesu ord til den rige, unge mand i Matt 19,21 (156,13). Der kan desuden være tænkt på Jesu udsendelsestale til de tolv disciple i Matt 10,5-42, hvor han siger: »hvo [den] som ikke tager sit Kors, og følger efter mig, er mig ikke værd«, v. 38 (NT-1819). Og endvidere på Matt 4,19; 9,9; 16,24; Mark 2,14; 10,21; Joh 12,26.

I trykt udgave: Bind 16 side 254 linje 11

◀ **Hvis det skal bruges** : se tekstredegørelsen, s. 172 (ms. 4.2) og s. 177-180

I trykt udgave: Bind 16 side 255 linje 1

◀ **den ydmyge Tilstaaelse** : 195,23.

I trykt udgave: Bind 16 side 255 linje 8

◀ **træde (...) i Charakter af** : 190,22

I trykt udgave: Bind 16 side 255 linje 12

◀ **derhos** : desuden, tillige.

I trykt udgave: Bind 16 side 255 linje 13

◀ **trods nogen** : så godt som el. mere end nogen anden.

I trykt udgave: Bind 16 side 256 linje 1

◀ **sviger** : svigter, opgiver, forsømmer.

I trykt udgave: Bind 16 side 256 linje 2

◀ **hade sig selv** : allusion til Luk 14,26, hvor Jesus i sin tale om prisen for efterfølgelse siger: »Dersom nogen kommer til mig, og hader ikke sin Fader, og Moder, og Hustru, og Børn, og Brødre, og Søstre, og tilmed sit eget Liv, han kan ikke være min Discipel« (NT-1819). Se også Joh 12,25, hvor Jesus siger: »Hvo [den] som elsker sit Liv, skal miste det; og hvo som hader sit Liv i denne Verden, skal bevare det til et evigt Liv« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 16 side 256 linje 7

◀ **ligeoverfor** : i forhold til.

I trykt udgave: Bind 16 side 256 linje 15

◀ **hævdes** : gøres gældende, opretholdes, håndhæves.

I trykt udgave: Bind 16 side 256 linje 16

◀ **saa skal Du holde din Mund** : 243,15.

I trykt udgave: Bind 16 side 256 linje 20

◀ **reformere ved lidt Partie-Sammenhold** : hentyder formentlig til grundtvigianerne, af SK ofte omtalt som 'Bevægelsespartiet', der stod som repræsentanter for den kirkelige reform- og frihedsbevægelse, der tog sin begyndelse o. 1830 med N.F.S. Grundtvigs krav om religionsfrihed inden for kirken, om sognebåndsløsning og om præsters liturgiske og dogmatiske frihed, og som fik ny næring af den politisk-demokratiske frihedsbevægelse i 1848, der førte til vedtagelsen af Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1849. Jf. fx grundtvigianeren Th. Fengers artikel »Om Forholdet mellem Stat og Kirke« i *Dansk Kirketidende*, udg. af R. Th. Fenger og C.J. Brandt (bd. 1-8, 1845-53, ktl. 321-325), nr. 242, den 26. maj 1850, og nr. 243, den 2. juni 1850, bd. 5, Kbh. 1850, sp. 553-564 og sp. 569-578; heri hedder det sp. 562f.: »Da kom den store Bevægelse og Omvæltning i 1848, og nu var det ikke blot 'Sognebaandets Løsning' man havde for Øie, men Talen var om fuldstændig Religionsfrihed.« Jf. også A.G. Rudelbach *Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip, dens Udartning og dens mulige Gjenreisning fornemmelig i Danmark. Et udførligt kirkeretligt og kirkehistorisk Votum for virkelig Religionsfrihed*, Kbh. 1849, ktl. 171 (forkortet *Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip*). Under forhandlingerne i Den grundlovgivende Rigsforsamling var der fremsat forslag om at adskille kirken fra staten og give den en synodal forfatning, dvs. lade dens forhold styre af en valgt synode. Det var der imidlertid ikke flertal for, og det endte med § 80 i Grundloven (257,4). Dette medførte en løbende, undertiden voldsom debat om forholdet mellem stat og kirke. På sit sommermøde i 1849 nedsatte det grundtvigsk prægede Roskilde præstekonvent en komité, bestående af stiftsprovst E.C. Tryde, Dr. P.C. Kierkegaard og sognepræsterne H.J. Giessing, E.V. Kolthoff og C. Pram Gad; komiteen skulle overveje gejstlighedens holdning til synodalspørgsmålet og fremkomme med forslag. På konventets sommermøde i 1850 aflagde Tryde beretning med forslag til oprettelse af menighedsråd og kirkelige møder i provstierne i form af konventer, se *Dansk Kirketidende*, nr. 253 og 254, den 4. aug. 1850, bd. 5, sp. 740-747; P.C. Kierkegaard fremsatte dog en henholdende dissens, se sp. 747-755. Om de videre kirkelige reformer, 257,4.

I trykt udgave: Bind 16 side 256 linje 23

◀ **ved Ballotation** : udtryk for at afgøre el. indføre noget ved afstemning. Sml. fx journaloptegnelsen NB23:41, fra jan. 1851, hvor SK under overskriften »Ballotation« skriver: »Alt Endeligt er commensurabelt for [ensartet, foreneligt med] Ballotation. Intet Uendeligt kan afgjøres ved Ballotation. Thi Ballotations Afgjørelse betyder blot nu har den Sag Ende, ikke, i uendelig Forstand, nu er den afgjort. Af Ballotations Afgjørelse resulterer der, uendeligt, Intet. Det er blot nu forbi.« SKS 24, 228. – **Ballotation**: egl. det at vælge el. træffe afgørelse ved brug af (sorte og hvide) kugler (i stedet for stemmesedler el. håndsoprækning); herefter afstemning.

I trykt udgave: Bind 16 side 256 linje 23

◀ **denne Leflen med at ville reformere** : se følgende kommentar. Sml. fx journaloptegnelsen NB23:37, fra jan. 1851, hvor SK under overskriften »En Reformation – uden 'en Reformator'« skriver: »Det var altsaa det Nye: en Reformation – uden 'en Reformator'. / Ja, da Alt er blevet upersonligt, hvorfor ikke ogsaa dette. / Eller maaske er det ikke sandt, at denne Reformation er uden Reformator; de ere jo Alle blevne Reformatorer – ja det er Eet og det Samme. Det Begreb 'Reformator' svarer kvalitativt til: Een. Er der to, saa er Qualitæten tabt. Er der ti, er det et stigende minus, og ere alle det, saa er Ingen det. / Altsaa en Reformation uden Reformator. Ja en Reformator det er ogsaa en besværlig Skikkelse for Samtidige, næsten lige saa meget for Dem, som holde med ham, som for Dem, han er imod. Saa afskaffer man ham, det er antydet. Man sætter istedet for 'Reformatoren' et ganske anderledes føieligt, og trods sin tilsyneladende Uselskabelighed, selskabeligt Noget: en Balloteermaskine – hvis man ikke foretrækker et til Selskabsleeg ogsaa meget Brugeligt: et Lykke-Hjul. / Og derpaa begynder Reformation. I fortrolig Klynge sidder man saa – og balloterer.« SKS 24, 225f. – **denne Leflen med**: denne flirten, denne overfladiske el. letfærdige omgang med.

I trykt udgave: Bind 16 side 256 linje 33

◀ **travlt med (...) ville reformere Kirken** : sigter til de forskellige kirkelige reformer, der i tiden blev forsøgt indført. Først forslaget om en ny evt. synodal forfatning til Folkekirken for således at opfylde § 80 (ofte kaldt 'løfteparagraffen') i Grundloven af 5. juni 1849: »Folkekirken Forfatning ordnes ved Lov«, jf. *Danmarks Riges Grundlov. Valgloven. Bestemmelser angaaende Forretningsordenen i begge Thingene*, Kbh. 1850, s. 26; debatten herom havde fået ny næring, da finansudvalget med en enstemmig vedtagelse den 10. jan. 1851 havde bevilget kultusministeren, prof. J.N. Madvig 5.000 rigsdaler (185,26) til afholdelse af en kirkeforsamling med det formål at forberede den fremtidige lovgivning om Folkekirken forfatning, jf. *Fædrelandet*, nr. 9, den 11. jan. 1851, s. 35. Dernæst med det lovforslag om trosfrihed, som allerede i okt. 1850 var blevet stillet af medlem af Folketinget for Bondevennerne el. Venstre, dommer N.M. Spandet, og videre med det forslag til »Lov om Ægteskabs Indgaaelse udenfor de anerkjendte Troessamfund eller imellem Medlemmer af forskellige Troessamfund«, som blev fremsat af en majoritet i den komité, der var

valgt til at bearbejde Spandets lovforslag til Folketingets anden behandling; sml. journaloptegnelsen NB22:80, fra dec. 1850, i SKS 24, 144f., med kommentarer. Der kan også være tænkt på A.G. Rudelbachs »Votum for virkelig Religionsfrihed« i bogen *Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip* (256,23) og hans argumenter for indførelse af civilægteskab i skriftet *Om det borgerlige Ægteskab. Bidrag til en alsidig, upartisk Bedømmelse af denne Institution, nærmest fra Kirkens Standpunkt*, Kbh. 1851, ktl. 752.

I trykt udgave: Bind 16 side 257 linje 4

◀ **kun en eenlig Mand, Reformatoren** : sigter til Luther (218,14).

I trykt udgave: Bind 16 side 257 linje 7

◀ **ved Frygt og Bæven** : allusion til Fil 2,12 (247,13).

I trykt udgave: Bind 16 side 257 linje 7

◀ **et Mudder** : en støj, et spektakel, en larm.

I trykt udgave: Bind 16 side 257 linje 9

◀ **en Dandsebod** : (egl. et dansegulv), især spøgefuldt el. foragteligt om et lokale, hvor der afholdes offentlig dans, dansebule.

I trykt udgave: Bind 16 side 257 linje 9

◀ **lapset** : flabet, næsvist, uforskammet.

I trykt udgave: Bind 16 side 257 linje 10

◀ **Commerce** : morskab, sjov, halløj.

I trykt udgave: Bind 16 side 257 linje 13

◀ **blind Allarm** : talemåde, der betegner et stort postyr for ingenting, bl.a. brugt i Ludvig Holbergs komedie *Hexerie eller Blind Allarm* (1731).

I trykt udgave: Bind 16 side 257 linje 13

◀ **Til »Dømmer Selv« Forordet** : se tekstreddegørelsen, s. 170 (ms. 2.11).

I trykt udgave: Bind 16 side 259 linje 1

◀ **i Marts 1855** : se tekstreddegørelsen, s. 180f.

I trykt udgave: Bind 16 side 259 linje 4

◀ **da den gamle Biskop endnu levede** : se tekstreddegørelsen, s. 180f. Biskop Jakob Peter Mynster (1775-1854), da. teolog, præst, forf. og politiker, fra 1834 biskop over Sjællands stift, døde den 30. jan. 1854.

I trykt udgave: Bind 16 side 259 linje 5

◀ **den Gang forstod mit Forhold til det Bestaaende saaledes** : sml. »Min Position som religiøs Forfatter i 'Christenhed', og min Taktik«, dateret »Nov. 1850«, følgeblad til *Om min Forfatter-Virksomhed* (1851), hvor SK skriver: »I Forhold til et 'Bestaaende' har jeg – consequent, da jo mit Bestik har været 'den Enkelte' med polemisk Sigte paa det Numeriske, Mængde o. d. – altid gjort lige det Modsatte af at angribe, jeg har aldrig været eller været med i 'Opposition', der vil have 'Regjering' bort, men afgivet hvad man kalder 'Correctiv', der vil, at der da for Gud i Himlens Skyld maatte blive regjeret af Dem, som dertil ere beskikkede og kaldede, at de, frygtende Gud, maatte staae faste, kun villende Eet, det Gode (...). – Forsaavidt et kirkeligt Bestaaende forstaaer sig selv, vil det i samme Grad ogsaa forstaae den sidste Bog 'Indøvelse i Christendom' som et Forsøg paa ideelt at finde Holdningspunktet for et Bestaaende.« SKS 13, 25,20-31; se kommentarerne dertil. Sml. også SKs artikel »Foranlediget ved en Yttring af Dr. Rudelbach mig betræffende [angående]« i *Fædrelandet*, nr. 26, den 31. jan. 1851, s. 101f., hvor SK afviser, hvad A.G. Rudelbach har søgt at tage ham til indtægt for, nemlig at han skulle have kæmpet »for Kirkens Emancipation fra Staten«. SK skriver: »just fordi jeg fra Begyndelsen har forstaaet, at Christendom er Inderlighed, og Inderliggjørelse af Christendom just min Opgave: derfor har jeg med den ængsteligste Samvittighedsfuldhed vaaget over, at der da ikke har indblandet sig ikke en Passus, ikke et Punctum, ikke en Linie, ikke et Ord, ikke en Stavelse, ikke et Bogstav i Retning af [med hensyn til] Forslag til Forandring i det Udvortes, eller i Retning af en Troen paa, at det er i det Udvortes Feilen stikker [ligger], at det er Forandring i det Udvortes der behøves, Forandring i det Udvortes der skal hjælpe os. / Intet er jeg saa betænkelig ved som ved Alt,

hvad der endog blot smager af denne usalige Forvexling af Politik og Christendom, en Forvexling, der saa let kan bringe en ny Art Kirke-Reformation op og i Mode, den bagvendte Reformation, der reformerende sætter et nyt Slettere i Stedet for et gammelt Bedre, medens det dog skal være vist og sandt, at det er en Reformation, i hvilken Anledning hele Byen bliver illumineret. / Christendom er Inderlighed, Inderliggjørelse. (...) Politik er dette udvortes Væsen, denne tantaliske Travlhed for Forandring i det Udvortes.« SKS 14, 112,46-82. Og SK tilføjer til artiklen: »Lad mig dog tilføie Følgende, for at hvad jeg siger ikke skal blive misforstaaet, som var det min Mening, at Christendom ene og alene bestod i, at finde sig i Alt betræffende de ydre Former, uden at gjøre det Mindste, som vidste ikke Christendommen ypperligt Besked om, hvad der er at gjøre - naar galt skulde være. Men med slige Tilfælde har hele min Forfatter-Virksomhed slet Intet at gjøre; jeg har kun, endogsaa digterisk, afgivet hvad man kunde kalde et Existential-Correctiv til et Bestaaende i Retning af Inderliggjørelse i 'den Enkelte', det vil sige, det Bestaaendes Lære og Indretninger har jeg saavist aldrig indvendt et Ord mod, men jeg har arbeidet for, at denne Lære maatte blive mere og mere Sandhed i 'den Enkelte'. Og har jeg endog, for at forhindre enhver Misforstaaelse, under hele denne Operation bevaret polemisk Sigte paa 'Mængde', det Numeriske, item [ligeledes] paa, hvad der er vor Tids Skødesynd, det selvgjorte Reformatoriske og Falsationerne [forfalskningerne] i denne Retning.« SKS 14, 114,22-44.

I trykt udgave: Bind 16 side 259 linje 6